

TARTU ÜLIKOOL
FILOSOOFIATEADSKOND
EESTI JA ÜLDKEELETEADUSE INSTITUUT
Soome-ugri osakond

Gabriella Nad

ÜLEVAADE UNGARI VIISAKUSVÄLJENDITEST.
PÖÖRDUMIS- JA
KÕNETAMISTRADITSIOONID 19.–20. SAJANDI
UNGARI KEELEKASUTUSES ZS. MÓRICZI TÖÖDE PÕHJAL

Magistritöö

Juhendaja dotsent Tõnu Seilenthal

TARTU 2010

SISUKORD	3
SISSEJUHATUS	5
VIISAKUSSTRATEEGIAD	7
Positiivne ja negatiivne viisakusstrateegia	8
KÕNETAMISE UURIMINE	9
1. Kõnetamisuurimused rahvusvahelises keeleteaduses	10
2. Kõnetamisuurimused ungari keeleteaduses	13
KÕNETAMINE JA VIISAKUS	17
1. Kõnetamine	17
2. Viisakus	19
3. Pöördumisviiside ajaloolane areng ungari keeles	20
4. Kõnetusest ungari keeles	21
PRONOOMENITE ASENDAMINE	23
1. Personaalpronoomeni <i>én – mina</i> asendamisvõimalused	23
2. Personaalpronoomeni <i>te– sina</i> asendamisvõimalused	25
SINATAMINE JA TEIETAMINE	26
1. Sinatamine – <i>Tegezés</i>	26
2. Teietamine – <i>Maga ja Ön</i>	28
3. Viisakusverbid <i>tetszik</i> ja <i>szíveskedik</i>	31

TERETAMINE, TERVITAMINE	33
1. Tervitamisviisid, mida kasutatakse olles <i>Sina</i> peal	33
2. Tervitamisvormid, mida kasutatakse mittesinatades	34
TÖÖ PRAKTIILISE OSA ANALÜÜS	36
1. Raamatutes esinenud teretamisviisid	37
1.1. Žestid	37
1.2. Tervitused väljenditega	39
2. Esinenud pöördumised, kõnetamised	41
3. Pronoomenite kasutus, asendamine, vaheldumine	48
4. Spetsiaalsed viisakusverbid: indikatiivi vorm <i>tetszik</i> ja selle imperatiivi vorm <i>tessék</i>	55
KOKKUVÕTE	57
ÖSSZEFOGLALÁS	61
LÜHENDID	65
KASUTATUD KIRJANDUS	66

SISSEJUHATUS

Käesoleva töö eesmärgiks on anda ülevaade ungari viisakusväljenditest üldiselt ja välja selgitada ungari proosakirjaniku Zsigmond Móriczi viisakuskeele kasutus, pöördumisviiside ja teretamis- ehk tervitamisviiside võimalusi. Selle abil püütakse saada pilt 19.–20. sajandi vahetusel kasutusel olnud viisaka kõne väljendumisviisidest, ja võimalustest ungari keeles, samuti selgitada välja, millest on juhitud ungari inimesed kõnetamisvormide valikul. Töö autori meelest on pöördumisviiside kõige tõhusamaks uurimusallikaks on ilukirjandus, eriti realistlikud romaanid, just nende abil on lihtne jälgida kindlate suhete sisemuutusi, ja vaadelda nende peidetud vorme. Juhindudes sellest valis autor välja viis romaani ungari ilukirjanduse suurkuju Zsigmond Móriczi töödest, ning nende põhjal üritab saada vastuseid püstitatud küsimustele.

Tööd võib pidada ka 2003. aastal kaitstud bakalaureusetöö „Viisakuskoodid eestlaste, ungarlaste ja taga-karpaatialaste kõnepruugis” jätkuks.

Kuna töö maht ei võimalda põhjalikult käsitleda viisakuskoodi mõistet, keskendub autor ainult romaanide pöördumis- ja kõnetamistraditsioonile ungari keeles.

Tänapäeva viisaka keelekasutuse võimalusi ja pöördumisviiside valikut uuritakse põhiliselt küsimustike abil, kuid eelmise sajandi alguse keelekasutuse küsimustele leiame vastuseid kirjalikest allikatest. Nii kasutab töö autorigi oma uurimuses viit 20. sajandi algaastakümnetel kirjutatud ilukirjandusliku romaani: *Rokonok* (ilmunud 1932), *Sárarany* (ilmunud 1910), *Légy jó mindhalálig* (ilmunud 1920), *Galamb papné* (ilmunud 1910), *Úri muri* (ilmunud 1927). Teosed peegeldavad hästi selle ajastu keelekasutust. Romaanide valikul on juhitud hüpoteesist, et linna ja maa keel erinevad üksteisest. Nii said valitud sellised teosed, mille tegevused toimuvad nii maal

kui ka linnas üheaegselt. Samuti on arvesse võetud, et ka kirjanik tunneks nii maa kui ka linnaelu kombeid ja keelekasutust.

Käesolev töö jaguneb kaheks suureks osaks, millest esimeses, teoreetilises osas tuleb juttu kõnetamisvormidest ja nende ajaloost, viisakusest ja kõnetamisest kui mõistest, positiivsest ja negatiivsest viisakusstrateegiast. Samuti ka viisakusnähtuste arengust Euroopas, viisakusnähtude uurimisest Euroopas ja Ungaris. Töö põhiosa koosneb Zsigmond Moriczi romaanide analüüsist. Selles üritab autor selgitada, kuidas väljendus viisakus Zsigmond Móriczi romaanides, millised on sagedased vormid pöördumisel ja kõnetamisel. Kõik näited on muutmata kujul, originaalkirjavahemärkidega. Ungarikeelsed näited on tõlgitud eesti keelde töö autori poolt.

VIISAKUSSTRATEEGIAD

Viisakuskood on keelekeskkond, mille põhiülesandeks on viisakuse väljendamine. See sisaldab palju fakultatiivseid suhteid, mille abil võib rõhutada mingit viisakustüüpi või vastupidi, leppida miinimumiga. Valik võimaldab väljendada ka ebaviisakust. See, kuidas meid kõnetatakse, räägib sellest, kuidas meisse suhtutakse.

Kõnetamisvormide hulka kuuluvad isikunimed, tiitlid ja personaalpronoomenid. Samuti kuulub siia ka inimeste poole pöördumine. Eesti ja ungari keel kuuluvad nende keelte hulka, kus on võimalik valida kahe sõna vahel: eesti keeles ainsuse teise pöörde *sina* ja mitmuse teise pöörde *teie* ning ungari keeles personaalpronoomenite *te/ti* 'sina/teie' ja personaalpronoomenilaadse pöördumise *ön/maga* 'teie/teie' vahel

Ungari keeles avaldub kõnetamine ka verbi pöörde lõpus. Sinatamisele vastab ainsuse teine pööre, teietamisele ainsuse või mitmuse kolmas pööre.

Browni ja Gilmani järgi eristatakse kahte tüüpi kõnetamist: vastastikune e. sümmeetriline ja mittevastastikune e. asümmeetriline (Brown, Gilman 1975: 78).

Sümmeetrilise kõnetamise puhul mõlemad vestluses osalejad sinatavad või teietavad. Nad on võrdse jõuga inimesed.

Teine kõnetamistüüp on levinud mittevõrdse jõuga inimeste seas juhul, kui suhted on asümmeetrilised. Need suhted oleksid: vanem kui..., rikkam kui..., jõulisem kui... . Neil juhtudel on ka asesõnad asümmeetrilised, st üks kasutab ainsuse, teine mitmuse teist pööret.

Positiivne ja negatiivne viisakusstrateegia

Minapilt on nii ühiskondlik kui ka emotsionaalne nähtus. Seega sõltub see suurel määral inimeste vajadustest.

Iga inimene soovib, et ta tegevus kiidetaks heaks ja et keegi ei ütleks talle ette, kaugele ta võib minna, st ei piirataks tema tegevust. Kõneleja põhjustatud vastuolu kuulaja või kõnealuse isiku soovide leevendamiseks võib kasutada pehmendusi, milleks on positiivne ja negatiivne viisakusstrateegia.

Erelti järgi positiivne ehk ühendav viisakusstrateegia seisneb kuulaja ja kuulaja või kõneleja/kuulaja ja kõnealuse lähendamises, tihtipeale nende kahe koostöö näilises näitamises. Sinatamisel on solidaarsust toonitav roll, teietamisel aga vastupidine. Teietamine hakkab näitama mittesolidaarsust, pigem formaalset viisakust kui tegeliku lugupidamist.

Negatiivne ehk eraldav viisakusstrateegia seisneb aga kõneleja, kuulaja või kõnealuse isiku piltlikus eemaldamises üht osaliselt ähvardavast tegevusest. Neid strateegiaid kasutatakse ilmselt enamikus keeltes, samas erinevad nii positiivse kui ka negatiivse strateegia avaldusvormid erinevates keeltes. Erinevusi on tihti lähedaste sugulaskeeltegi vahel, eriti, kui neid on mõjutanud eri keeled ja kultuurid. (Erelt 1990: 35–37)

Kui nüüd M. Erelti mõttekäiku sugulaskeelte kohta natuke edasi arendada, siis ungari keele viisakusstrateegiad peaksid mõnes mõttes olema eesti omadega sarnased (asuvad mõlemad Euroopas ja on olnud mõjutatud germaani keeltest). (Ausmees 2000: 8)

KÖNETAMISE UURIMINE

Viisakuse ajalugu ulatub kaugesse minevikku. Ajaloolise nähtusena on ainsuse teise pöörde vältimine pöördumises Euroopas alles noor nähtus, nt klassikaline ladina keel tundis vaid sinatamist: orjad sinatasid oma isandaid ja alamad keisrit. (Sadeniemi 1968: 224) Teietamise levimise kohta Euroopas on kaks seisukohta.

1. Ühe teooria järgi hakati Euroopas teietama alles Rooma impeeriumi ajastul. Sellest tuleneb, et *teie*-vorm on suhteliselt noor nähtus. Mitmuse esimest pööret hakkasid kasutama enda kohta keisrid (u. 300 a.p.Kr). Samal ajal kujunes Constantinus Suure õukonnas välja nn *pluralis majestatis* e majesteetlik mitmus. Samuti hakkasid ka alamad kasutama keisrite poole pöördudes *Teie*-vormi. Kuigi algul tähendas see vorm koos keisriga ka tema perekonda ja õukonda, kujunes aegamööda asesõna *Teie* keisri poole adresseeritud viisaka pöördumise vormiks. Meieni jõudis see vorm Rooma riigi jaotanud saksa keisrite abil. Saksa keisrite õukondade kaudu jõudis see vorm ladina keelde ja sealt teistesse Euroopa keeltesse. Pikapeale levis see uus kõnetamistava ka kirikutegelaste ellu. (Erelt 1990:37)

Vanas vestluskultuuris oli teietamisel kaks tähendust:

- a) selle abil väljendati adressaadi staatust ja sellele suunatud austust
- b) selle abil väljendati adressaadi muud sotsiaalset kaugust, nt võõrust, samuti tema väärkuse austamist.

Sinatamisel on omakorda kolm tähendust:

- a) väljendati tutvust ja muud sotsiaalset lähedust ning sellele liituvat emotsionaalset soojust
- b) täiskasvanute hulgas näidati ebaviisakust
- c) avaldati sotsiaalset üleolekut kellegi suhtes.

Aastasadade möödudes hakkas teietamine oma piire laiendama ja samas kaotama oma väärtust. Varsti asendus teise pöörde kõnetamisvorm kolmanda pöördega.

Alates 16. sajandist oli kasutuses juba uus austamisvorm: pöördumine kolmandas isikus. Nüüd räägiti justkui kellestki eemal olevast. (Sadeniemi 1968: 225)

2. Teise teooria järgi arenes teietamine iseseisvalt, Rooma kultuuri mõjudest sõltumata, kuna on tõestatud, et teietamine esineb ka sellistes kultuurides, mil olid välistatud igasugused kontaktid Rooma riigiga (Keevallik 1998: 542).

1. Kõnetamisuurimusest rahvusvahelises mastaabis

Juba ajaloolise keeleteaduse klassikaliste uurimusalade seas võime leida ülestäheldusi pöördumisviisidest ning kõnepartnerit märkivatest elementidest.

19.–20. sajandi vahetusest alatest võime leida keelte, personaalpronoomenite *te* 'sina', *ti* 'teie', viisakuspronoomenite *ön* 'Teie', *maga* 'Teie', *kegyed* 'Teie privileegsus' samuti ka verbaalsete pronoomenite miimika, pilk, žestid jt. väljakujunemisega ning kasutamisega tegelevaid keeleteaduslikke töid. Nendeks on ühest küljest ajaloolistel kokkuvõtetal, ühe ajastu olukorra kirjeldustel, ning samuti ka ilukirjanduslikel teostel põhinevad stilistilised kirjeldused. Kuid pöördumiste struktuuri ja viisakuse uurimises tõi otsustava pöörde keelekasutuse ja ühiskonnasuhete omavahelist seost rõhutava sotsiolingvistika iseseisvumine. 1960–70. aastatel muutus kõnetamise uurimine sotsiolingvistika uurimisvaldkonnaks.

1960 aastal ilmus pöördumisviiside sotsiolingvistilise uurimise vundamendiks peetav psühholingvisti ja kirjandusajaloolase Roger Browne ja Albert Gilmani töö. Selles töös uurisid nad eeskätt pronoomenilisi pöördumisi ning jõudsid järeldusele, et pronoomeni kasutusel on pöördumiste kahesus, sinatava ja teietava pronoomeni eraldumine tingitud

võimu ja solidaarsuse kahesusest. Samuti esitavad nad verbaalsete pronoomenite semantika kujunemist. Brown ja Gilman järeldused on õiged eeskätt inglise, itaalia, prantsuse ja hispaania keelte kohta.

Euroopa keelte verbaalsete pronoomenite keerukust seletavad ladina keelest tuntud keisri poole pöördumisvõimaluste rohkusest, mis laienes ka teistele kõrgemates seisustes olevatele inimestele.

Sinatamise ja teietamise erinevust mõjutas algul võimu semantika (alamate ja ülemate vahel kujunes välja assümeetriline teie – sina kasutus). Samas ülemate klasside võrdväärises seisus olevad teietasid vastastikku ja alamklasside võrdväärises seisus olevad inimesed vastastikku sinatasid. Aja jooksul asendus võimu printsiip solidaarsuse printsiibiga. Võrdväärsete suhete juures kujunes solidaarsuse märgiks sinatamine ning teietamine iseloomustas distantsihoidvaid suhteid. (Brown, Gilman 1975: 253–276)

Browni ja Gilmani töö ajendas edaspidi mitmeid teadlasi tegelema pöördumiste ja viisakuse uurimisega. Roger Brown ja Marguerite Ford olid esimesed, kes koostasid Ameerika pöördumisstruktuuri kirjeldava teose (1961). Selle uurimusega nad tõestasid, et ka nendes keeltes, kus ei eristata sinatamist ja teietamist, osutab pöördumisviis samuti ühiskondlikule kihistumisele.

Nende kahe mahuka töö järel, veel samal aastakümnel, ilmusid mitme erineva keele pöördumisviise tutvustavad uurimustööd. Seegi tõestas, et 1960. aastatel oli huvi pöördumisviiside ja viisakust puudutavate küsimuste vastu suur ning ta muutus sotsiolingvistika eriti uuritavaks valdkonnaks. Andrea Reményi arvab siinkohal, et just selle tagajärjel puhkes sotsiolingvistika õitsema iseseisva teadusharuna. (Reményi 2000: 42)

Mainimist väärt on Paul Friedrichi 1972. aastal ilmunud 19. sajandi vene pöördumisviise ja asesõnu uuriv töö „Social context and semantic feature: The Russian pronominal usage”. Friedrichi töö põhineb kuulsate vene kirjanike Dostojevski, Tšehhovi, Gogoli ja Tolstoi ilukirjanduslike teoste keelekasutuse uurimisel.

Ühiskonna kihistumise mõju pöördumisviiside arengule täheldasid ka Elizabeth Bates ja Laura Being. Ka nemad avaldasid laialdase uurimuse 1975. aastal, mis käsitles itaalia keele pöördumisviiside kujunemist. Nende uurimustulemused näitasid ka seda, et lapsed omandavad vahettegemise oskuse sinatamisel ja teietamisel juba 8–9 aastasel. Kuid alles 16–17 aastaseks saades hakatakse täisväärtuslikult kasutama pöördumisvormide kogu struktuuri. (Bates, Being 1975: 271–288)

Paljud teadlased on üritanud anda vastuseid viisakuse kui nähtuse küsimustele. Siinkohal võiks mainida Wallace E. Lambert ja Richard Tuckeri nime, kelle 1976. aastal ilmunud uurimus käsitles sama keelt kõnelevate, kuid erinevates piirkondades elavate inimeste pöördumisviise. Samal aastal avaldas ka Cristina B. Paulson oma laiaulatusliku töö rootsi keele pöördumisviiside kasutusest.

Tänu silmapaistvatele teadlastele oli 1980 aastate alguseks valmis Euroopas pea iga keele kohta suur hulk töid, mis käsitlesid pöördumisvorme ja viisakusstrateegiaid. (Fox 1969; Nakhimovsky 1976; Paunonen 1976)

Tänapäevani valminud pöördumisviiside uurimuste kokkuvõtjaks võime pidada Frederike Brauni monograafiat. Ta koostas oma töö kaasates mitmeid sama alaga tegelevaid inimesi, kaasa arvatud ka ungari teadlase Zsuzsa Bényei. Tänu temale on töös käsitletud ka ungari ja põgusalt ka soome-ugri keelte pöördumisviisid. (Braun 1988: 8)

Juba oma töö alguses üritab Braun selgusele jõuda ühistes pöördumisviiside uurimustermides. Kõigepealt määratleb ta, mis on pöördumine, ning selleks loeb ta rääkija partnerile osutavaid keelelisi märke. Ta eristab pöördumiste asesõnalisi, tegusõnalisi ja nimisõnalisi variante, esmakordselt teeb ta vahet süntaktiliselt seotud ja vaba vormide vahel.

Pöördeline pöördumisviis on alati seotud, nimisõnaline enamasti vaba, asesõnalise pöördumise sidusus sõltub aga keele omapärast ja paiknemisest tekstis. Asesõnad võivad esineda ka vabavormiliselt, kuid nende stiilihinnang ei ühtu seotuga *Te is eljössz?* 'kas sina ka tuled?' *Te! Eljössz?* 'Sina, kas tuled?'. (Braun 1988)

2. Kõnetamisviiside uurimine ungari keeleteaduses

Ammu enne Ungari omariikluse algust olid ungarlaste esivanemad tihedates suhetes Rooma õukonnaga, ning hiljem, kui kuningas István oli rajanud Ungari riigi, jätkus paratamatult tihe suhtlemine suurte impeeriumidega. Nii võib öelda, et nagu enamikes euroopa keeltes, on ka ungari keele kõnetamisvormide lähe suures osas Rooma impeeriumi kommetes. (Ausmees 2000: 17)

Nagu ka mujal Euroopas, tunti ka Ungaris huvi pöördumisviiside ning viisakuse väljendamisvõimaluste vastu. Seda eeskätt sellepärast, et Ungari keel on väga rikas pöördumisviiside ja viisakusväljendamise võimaluste poolest. 19.–20. sajandi vahetusel sattusid keeleajalooliste uurimiste vaatenurga alla just pöördumisviiside tekkimine ja nende areng.

Ungaris avaldas oma viisakuskeelega seotud vaateid esmakordselt Emil Ponori Thewrewk (1897), kuid tema tööd võime pidada küllaltki algupäraseks. Ta eristas esmakordselt sümboolseid ja verbaalseid vorme. Verbaalseid väljendusvahendeid jaotab ta klassidesse:

1. viisakuse fraseoloogia: viisakas pöördumine, tervitused, heasoovid
2. süntaksi võimalused, mis viisakuse väljendamiseks kasutavad grammatilisi vahendeid: teietamise ja sinatamise vahettegemise võimalus.

Teda huvitab eeskätt viisaka keelekasutuse ajalooline areng. Samuti kronologiseerib Ponori pöördumisviise ja pöördumisviiside arengut. Algul tunti ainult *te* 'sina' vormi, nagu kreeka ja ladina keeleski. Teine ajastu tunneb *ti* 'teie', kolmas *ő* 'tema' ning neljas juba ka *ők* 'nemad' vormi, kasutades seda enda viisakamaks väljendamiseks. (MNy 9–15; 101–108)

Viisakusvormide ajaloolise arengu kõrval tekkis huvi ka pöördumisviiside igapäevases kasutuses olevate vormide vastu. Gyula Zolnai märgib ära oma 1897. aastal ajakirjas

Nyelvőr ilmunud artiklis juba *ön* 'Teie', *maga* 'Teie', *kegyed* 'Teie privileeg' asesõnu ning nende ühiskonnas tajutavat kihistumist. Ta juhib tähelepanu maal ja linnas kasutamisel olevate pöördumisvormide erinevustele: „A megszólítások vidékenként különböz ő divata” (1897: 164). Samuti märgib ta, et ungari keeles puudub pöördumisel ühtne norm, ja asesõnade valikul valitseb ebakindlus. Ta arutleb ka selle üle, et pöördumisvormide rohkus tekitab probleeme. Üheks selliseks probleemiks peab ta *maga* 'Teie' asesõna defineerimisraskusi. (Zolnai 1897: 163–165)

Kõige täiuslikumaks ajaloolisest aspektist pöördumisviiside uurimist käsitlevaks tööks võime pidada Manó Kertészi (1931) viisaka ungari kõne ajalugu. Teos sisaldab Ungari viisaka keelekasutuse 400 aastast ajalugu. Kirjutamisel toetus Kertész vanadele kirjavahetustele, ilukirjanduslikele teostele ning murdekogude andmetele.

Raamatus tulevad järjest vaatluse alla nimisõnalised pöördumised *úr* 'härra', *asszony* 'proua', *urambátya* 'mehevend', *atyámfia* 'mu isa-poeg', täiendina juurdekuuluvad aukraadid *tekintetes* 'lugupeetud', *nagyságos* 'suursugune', *kegyelmes* 'armuline', kolmandat isikut märkivate pöördumisviiside tunnuste väljakujunemine ning muutumine *nagyságod* 'Teie kõrgus', *kegyelmed* 'Teie armulikus', *ön* 'Teie', *kegyed* 'Teie privileeg'. Samuti ka need verbistruktuurid, mis väljendasid isikutevahelist suhete peensust ja väljendusid kolmandas isikus.

Viisakast keelekasutusest ülevaate nadev teos käsitleb ka teretamisena kasutatud fraseoloogilisi ühikuid *van szerencsém* 'on au', *alázatos szolgája* 'teie alandlik teener' ning tagasihoidlikust märkivaid väljendeid *bátorkodom* 'julgen', *szabad kérnem* 'lubage paluda', *szerény véleményem* 'mu tagasihoidlik arvamus'. Teos tegeleb ka inimeste staatusest tingitud kihistumisega ning määratleb esmakordselt *maga* 'Teie' 18. sajandi asesõna tähendust: „Az alacsony rendűekkel való érintkezés szava” – Sõnad, mida kasutatakse madalas seisus olevate inimestega suheldes. (Kertész 1931: 133)

Eelmise sajandi teise poole kõige silmapaistvamateks viisakuskeele ja pöördumisviiside uurijaks peetakse Ladó Jánosit. Tema on esimene, kes teretamis- ja pöördumisviiside liigitamisel peab silmas nii keelelisi kui ka ühiskondlike aspekte. Just seda liigitamist

aluseks võttes, kirjutati mitmete keeleliste käsiraamatute pöördumist ja viisakust puudutavaid peatükke. (NyKK 1985:124–30)

Samuti vääriwad mainimist ka Ferenc Puszta (1967), kes uuris viisaka keele ja pöördumisviise ajaloolisest aspektist, ja Dénes Sinori (1974), kes käsitlesid oma töödes kahe maailmasõja vahelisel ajal kasutatud ungari viisakuskeelt ja pöördumisviise.

Nii keeletõlgenduses, kui ka keele kirjeldamises toimusid 20. sajandi teisel poolel väga suured muutused. Viisaka keelekasutuse tõlgendamises tõi suurima muudatuse kaasa sotsiolingvistika iseseisvumine.

Ungari rääkijaskonna viisakat keelekasutust hõlmav töö ilmus 1981. aastal ja autoriks oli Antonyina Guskova (1981), kuid Guskova tööd peetakse mõningas mõttes puudulikuks. Nimelt käsitleb ta pöördumisviiside võimalustest asesõnade käitumist, ning lihtnimedest vaatleb ainult mõnda, ja tegeleb eeskätt ametliku keele vormidega.

Korralikult uurituks peetakse ka vahetut Ungari süsteemimuutuse eelset ja järgset ungari viisakuskeelt. Üheks arvestatavaks tööks on Róbert Angeluse ja Róbert Tardosi uurimus (1995: 39–52).

Samuti Géza Balázi 1994 aastal ilmunud uurimustöö, mis käsitleb poliitilist ja haldusalast keelekasutust. Poliitilise korra muutus mõjutas just nende sfääride keelekasutust. (Balázs 1994: 75–78)

Andrea Ágnes Reményi on esimene sotsiolingvistikaga tegelev ungari teadlane, kelle uurimused on suunatud ainult pöördumisviisidele. Samuti on tema esimene, kes võtab arvesse ka rahvusvaheliste uurimuste tulemusi ning ka rakendab neid. Ta üritab kõrvutada oma uurimustulemusi rahvusvaheliste uurimuste tulemustega. (Reményi 1994)

Rääkides viisakuskeelest ja pöördumisviisidest ei saa mainimata jätta ka mitmekeelsete kogukondade viisakuskeele probleemi ja murdekeele luubi alla võtmist.

Üks ja mitmekeelsete kogukondade omavaheline pöördumisviiside ja viisakusharjumuste seostamine on ungari sotsiolingvistika üks üsnagi läbitöötamata probleem. Miklós Kontra on toonud välja oma 1990 aastal ilmunud töös South Bendis elavate ungarlaste teietamise ja sinatamise iseloomujooni. Ta on näidanud, kuidas mõjutab seotud pöördumisviiside kasutus ungari keelekasutust. (Kontra 1990: 116-117)

Üheksakümnendatel aastatel sotsiolingvistika uurimismeetodid laienesid ja mõjutasid ka murdeuurimist. On tehtud mitmeid esinduslike töid ka murdealadel kasutusel olevate teretamis- ja pöördumisviise käsitlevaid töid. Tagakarpaatias (Ukraina) elavate ungari keelt kõnelevate inimeste viisaka keelekasutusega on tegelenud Jenő Kiss 1993, Mihály Tóth 1983, Anikó Beregszászi ja István Csernicskó 1998, kes on pärit autori sünnikohast. Ka käesoleva töö autor on uurinud seda teemat. (Nad 2003)

KÕNETAMINE JA VIISAKUS

1. Kõnetamine

Inimkommunikatsiooni reeglipärasustel, kommunikatsiooni loomisel on suur roll info vastuvõtjal ehk adressaadil. Kommunikatsioon võib toimida kõnetaja ja kõnetatava koostöö tulemusena. Komunikاتور ehk kõnetaja üritab, taotleb oma tegevusega võita partneri tähelepanu.

Kõnetaja väljendusviisi, sisemist infokujundust mõjutab suuresti kõnepartneri või partneritest loodud esmamulje, aga ka kõnetatavate omavaheline seos. Suhtluspartnerite vahelist suhtluslaadi võib väljendada mitmesuguselt. Nimelt on nendeks verbaalsed ja mitteverbaalsed kanalid.

Vaadelgem siis kõigepealt verbaalset ehk keelelist kanalit. Keeleline teavitus on inimkommunikatsiooni kõige spetsiifilisem vahend. Adressaadi märkimiseks on olemas mitmed keelelised võimalused: nt 2. isikut märkivad asesõnad, tunnused, erinevad nimed ja nimetused, aunimetused ning samuti ametile osutavad nimisõnad. (Domonkosi 2002: 2)

Mitteverbaalseteks kanaliteks peetakse miimikat, pilku, žeste, kehahoiakut (Buda 1979: 102), mis alati reedavad partnerite vahelise ühiskondliku ja emotsionaalse seose kvaliteeti. Mõned mitteverbaalsed kanalid on aga kohe spetsialiseerunud kõnetatava tähelepanu võitmisele. Sellisteks omapärasteks märkideks võime pidada pilgu kõnetatava poole pööramist või hoopis kõrvalevaatamist, naeratust, käega adressaadile osutamist, lehvitamist, viipamist, puudutust jt.

Keele rolli ühiskonnas võib kõige ilmekamalt esitleda läbi kõnepartnerit märkivate keeleliste elementide, seepärast peetakse nende uurimist sotsiolingvistika üheks tähtsaimaks ülesandeks. Kõnepartnerit märkivate keeleliste elementide rohkus ja vaheldus sobitub ühiskonnaseoste mitmekesisustega. (Domonkosi 2002: 2)

Mida peetakse ungari keeles pöördumisteks? Ungari keele seletussõnaraamat ütleb, et pöördumine ehk *megszólítás* on „A figyelem fölkelésére való megnevező szó vagy szokásos kifejezés, amelyet ahoz, vagy azokhoz intézünk, aki(k)hez szólani kezdünk, vagy beszélünk” (ÉKsz, 2003: 903) (Tähelepanu võitmiseks harilikult kasutatav nimetav sõna või väljend, mida suuname neile, kelle poole soovime pöörduda või kellega soovime rääkida). Seega ungari keeles pöördumisel ei ole ainult vokatiivne- vaid ka suhete loomist ja säilitamist soodustavaid funktsioon. Seda tõestavad ka Andrea-Ágnes Reményi uurimused. Ka tema nimetab pöördumisteks isikulisi lõppe ja tunnuseid. (Reményi 2000: 42-43)

Kõnepartnerile osutatavate elementide nimetamiseks puudub ungari erialakeeles vastav ja selgesõnaline termin. Selgusetus terminites on nende kasutussegaduste põhjuseks. Ungari keeleteaduses pöördumisviiside küsimust vaadeldakse teietamise ja sinatamise küsimustest eraldatult. (Deme, Grétsy, Wacha 1987)

Võttes arvesse terminite kasutamissegadusi ja puudust nendest, üritatakse leida ühiseid termineid. Endre Fülei-Szántó nimetab oma 1994. aastal ilmunud töös kõiki kõnepartneri keelelise elementidega esitlemise võimalusi *verbális érintés* 'verbaalseks puudutuseks' ja eristab kahte tüüpi: vokatiivsed ja asesõnalised, pöördumisega iseloomustatavat suhtlusviisi. (Fülei-Szántó 1994)

Mõned selgitused liigitavad ka 'mainitavaid' vorme *említő formák* pöördumiste hulka. Nendega edastatakse informatsiooni kõnesituatsioonis mitteviibivast isikust oma kõnepartnerile. (Deme, Grétsy, Wacha 1999).

Peame tõdema, et need vormid on väga sarnased pöördumistega, nad omavad samuti sotsiaalset tähendus, st need võivad märkida mainitud isiku ja kõnepartnerite vaheliste suhete iseloomu, kuid nad ikkagi ei osuta kõnepartnerile, vaid kolmandale isikule. Seega autor ei pea õigeks neid pidada pöördumisteks.

Pöördumisviiside üheks eriliseks osaks peetakse mitteisikutevahelisi vokatiive. Edastatava sõnumi adressaadiks võib olla mitte ainult kommunikatsiooni partner, vaid ka

edastaja ise: *Ó, én szerencsétlen* 'Oh, mina, õnnetu',

Jumal: *Istenem! Segíts meg!* 'Jumal, aita mind',
loom: *tyúkanyó, kend* 'kanaemake, teie',
ese: *Terülj, terülj asztalkám* 'katta, katta lauakene'.

Rääkija kasutab ka neil juhtumitel oma harjumispäraseid pöördumisviise, sama moodi, nagu ta räägiks reaalse kõnepartneriga, kuid pöördumiste funktsioonid on veidi teistsugused kui isikutevahelises kõnes. (Fülei-Szántó 1994: 8–46)

Tihti peale seostatakse ungari pöördumiste uurimist teretamisuurimustega (Ladó 1959, Kiss 1993, Dóra 1999 jt). Seda eeskätt seepärast, et neid seob üks tähtis joon, nimelt mõlemaga üritatakse luua kõnepartneritevahelist seost. Kuid teretamis- ja tervitamisviisid erinevad pöördumisviisidest nii vormi kui ka tähenduse poolest, sest neil ei ole võimet osutada otse kõnepartnerile.

Nagu sai mainitud, teretamis- ja pöördumisviisid erinevad vormi ja tähenduse poolest, kuid on vägagi sarnased struktuuri ja kasutamise poolest. Näiteks mõned pöördumisviisid on kohe seotud teretamisviisidega: „*Adjon Isten, Béla bátyám*” (Andku Jumal, onu Béla). (Balázs 1993: 137)

2. Viisakus

Viisakust väljendatakse igas keeles omamoodi. Tavaliselt mõeldakse selle all viisakat sotsiaalset suhtumist e. etiketti mingi kultuuri raames (Yule 1996: 59). On mitmeid printsiipe, mida kasutatakse sotsiaalses suhtumises viisakuse väljendamiseks. Need võiksid olla sümpaatia teiste suhtes, tagasihoidlikkus, suuremeelsus jm.

Viisakuse väljendamist eri keeltes teeb keeruliseks see, et viisakus on nähtus, mille juurde ei kuulu ühiseid reegleid. ”Ühiskondlikud reeglid ei ole nagu õigekirjareeglid, mis annavad täpseid juhiseid igaks korraks, vaid on abstraktsioonid, mida inimesed loovalt kasutavad. Reeglid ei kasuta inimesi, inimesed kasutavad reegleid.” (Keevallik 1998: 541)

Niisis viisakuse kitsam mõiste oleks järgmine: see on vahendite hulk, mille abil näidatakse oma informeerimist teise inimese minapildi olemasolust (Yule 1996: 60). See määratlus seletab osaliselt, miks viisakuse mõiste erinevates kultuurides on erinev – igal kultuuril on oma ettekujutus minapildist ja vastavalt sellele ka oma vahendid viisakuse (kitsamas mõistes) väljendamiseks.

3. Pöördumisviiside ajalooline areng ungari keeles

Ungari keeles puudub üldine viisaka pöördumise variant, mis eesti keeles vastaks teietamisele. On hoopis palju rohkem võimalusi väljendada viisakust, kuid need võimalused teevad omakorda keeleõppija olukorra raskeks. Keerulisus väljendub selles, et valides pöördumisvormi, peab ungari keeles arvestama kõnetatava isiku vanuse, ühiskondlikku staatuse, soo ja teiste teguritega.

Vastupidiselt sugulaskeeltele nt (soome, eesti) teietatakse ungari keeles kolmandas isikus. Kolmandas isikus on verb ja ka pronoomen. Samamoodi on see ka näiteks saksa keeles, kuid selle vahega, nagu eelpool mainitud, et ungari keeles puudub üks universaalse iseloomuga kõnetamisvorm (viisakuspronoomen) nagu selleks on saksa keeles *Sie* või inglise *You*.

Ungari keelest puudub ka selline vorm, mis on omane näiteks vene keelele, kus kasutatakse kombinatsiooni: nimi+isanimi. Nt *Mihhail Ivanovitš*. (Guszkova 1981: 5)

Algupäraselt sinatati rohkem. Ungari keeles väljendati seda *te* ja *ti* vorme kasutades. Kuid ühiskonnaklasside väljakujunemisega (alates 16.–17. sajand) lagunes see lihtne pöördumissüsteem ja algas aeglane üleminek teietamisele.

Sel ajal, st teietamise alfaasis, kohtas ka selliseid konstruktsioone, mis hõlmasid endas detaile nii sinatamisest, kui ka teietamisest, nt *tekegyelmed is látja...*

'sinalahkus ka näeb'. Selles lauses esineb sinatamisele viitav possessiivsufiksilise pronoomeni *tekegyelmed* (sinalahkus) kõrval ainsuse kolmanda pöörde verbivorm.

Varsti kaotasidki possessiivsufiksilised pronoomenid oma tähenduse, aga säilitasid 2. isiku possessiivsufiksilise kuju. Verbi 3. pööret hakati kasutama koos eelpool mainitud pronoomenitega, mida senini oli kasutatud koos ainsuse 2. pöörde verbivormiga. (Guszkova 1981: 11)

Guszkova järgi võib ungarikeelseid pöördumisi jagada kahte rühma:

1. vokatiivilaadsed pöördumismvormid, kitsamas tähenduses võetud personaalpronoomenid *te* 'sina', *ti* 'teie'
2. personaalpronoomenilaadsed pöördumised *ön* 'Teie', *maga* 'Teie', *kegyed* '(Teie) armulusus'. (Guszkova 1981: 10)

4. Kõnetusest ungari keeles

Keeleühiskonnas on võimalik kõnetada kas ainsuse või mitmuse abil. Millist vormi kasutada, pole iga kord päris selge. On mingid tunnetuslikud reeglid, mida keeleühiskonna liikmed peaksid teadma, aga neid sõnastatakse harva ja umbkaudselt. Väga üldiselt võiks öelda, et vanemale võõrale inimesele tuleks öelda *teie*. Aga kui vana on vana ja kui võõras on võõras? Ja kui noorele inimesele võib veel sina öelda?

Enne, kui sinatamisest ja teietamisest rääkima hakata, tasuks vaadelda, millest situatsioonis nimetamisvormi valik sõltub. Peale isiku, kelle poole pöördutakse, on veel palju teisi mõjureid.

Brown ja Gilman väidavad, et asesõna valik sõltub mingi kindla inimestegrupi normidest. Kuna laps õpib just selle grupi normidele vastavalt, siis võib öelda, et see, mida ta õpib, sõltub teda ümbritseva seltskonna kõnetamisharjumustest. Nii võib järeldada, et ka harjumus mõjutab kõnetust.

Ei saa mööda ka situatsiooni ja koha rollist asesõna valikul. 19. sajandil mängis tähtsat rolli ka teema. Jutud sõpradest ja koolikaaslastest eeldasid sinatamist, seevastu sellised teemad nagu äri, professionaalsed huvid või muud pidulikud jutud vastavalt ametlikku asesõna kasutamist. (Brown, Gilman 1975: 273)

ASENDUSVORMID

1. Personaalpronoomeni *én* 'mina' asendamisvõimalused

Aja jooksul on personaalpronoomenid läbi teinud suuri muutusi. Muutuste arenguetappe ning põhjusi aga pole tänaseni keegi suutnud kindlaks määrata. Personaalpronoomenite tähenduse muutuste põhjuseks arvatakse seda, et viisakas keeles avaldub kõnetaja enda tagasihoidlikkus ja kõnetatava austamine.

Isik väldib oma *mina*, sest see on liiga üleolev, väldib *sina*, sest see on liiga lähedane ja nii kujunebki välja, et vestluspartnerid suhtlevad teine-teisega kui abstraktsed ja mitte kui kindlad isikud. (Paide 1995: 14)

On olemas mitmeid erinevaid vorme, mis on personaalpronoomeni *én* asendamiseks. Lapsehoidjate keeles esineb kategooria, kus nad nimetavad *én* 3. isikus. Harilikult *én* asendub sõnadega *anya* 'ema', *anyuka* 'emakene', *apa* 'isa', *apuka* 'isakene', *nagymama* 'vanaema', *mama* 'mamma', *néni* 'tädi' jt.

Csekélységem

19. sajandi lõpus tihti esines ungari kirjakeeles sõna *csekélységem*, mille tähendus oleks eesti keeles *Teie alandlik teener, lugupidamisega Teie*. (Paide 1995: 14)

Kui *én* 'mina' on neutraalsem, siis sõnaga *csekélységem* saab rõhutada austust kõnetatu suhtes. See ei ole pronoomen, kuid tema teadlik kasutamine muudab selle pronoomenilaadseks sõnaks. (Guszkova 1981: 15–16)

Ametlikud vormid

Asendusvormide hulka võime arvata neid vorme, mis esinesid kirjades, ametlikes dokumentides nt *igaz szolgája* 'teie õige teener', *köteles szolgája* 'teie lojaalne teener', *alázatos szolgája* 'teie alandlik teener' jt. Neid dateeritakse alates 16. sajandist. Aja jooksul on need väljendid kaotanud oma sisu ja muutusid sotsiaalse suhtlemise formaalseteks elementideks. Tänapäevaks sellised vormid nagu *igaz/köteles/hű szolgája* on täielikult kadunud ja asendunud vormiga *Tisztelettel N.N* 'Lugupidamisega N.N'.

Sama nähtust, mida täheldasime kirjade puhul, et verb on enamasti 3. pöördes võib täheldada ka telefonikõne puhul nt *Itt N.N beszél* 'Siin räägib N.N'.

(Guszkova 1981: 18–19)

Suursugune mitmus *én* 'mina' asemel

Suursuguse mitmuse kasutamine *én*- asemel on väga vana nähtus. Esimesed andmed selle kasutamisest pärinevad 3. sajandi Rooma impeeriumi dokumentidest. Kasutusele võeti see seepärast, et riigil oli üheaegselt mitu valitsejat. Kuigi keisri ametit täitis kaks inimest, oli amet administratiivselt ikkagi ühtne. (Guszkova 1981: 20)

Tänapäeval kasutavad *meie* vormi *mina* asemel ajakirjanikud, kirjanikud, poliitikud. Nad seletavad seda aga sellega, et sellisel moel soovivad nad näidata oma kuuluvust sellesse rühma, kelle nimel kõneleja või kuulaja esineb. Selline *meie* kasutamine vastandub suursugusele mitmusele, pigem tahetakse mitmuse 1. isikut kasutades näidata isegi tagasihoidlikkust. Sellist kuulajaskonnaga kokkukuuluvust üritavat pöördumisviisi nimetatakse kollektiivseks *meieks* või kollektiivseks mitmuseks. Keelekorraldajatele aga see ei meeldi, ja nad taunivad autorimitmuse kasutamist öeldes, et see on ebasobiv enesekergitamise viis. (Erelt 1990: 37)

2. Personaalpronoomeni *te* 'sina' asendamisvõimalused

Sama moodi nagu personaalpronoomeni *én* puhul toimusid arengud ja muutused ka personaalpronoomeni *te* 'sina' tähenduses. Guszkova arvates muutuste põhjuseks oli see, et muutus väljendab kõnetaja lugupidamist, austust ja distantse hoidmist kõnetatud isiku suhtes. Aja jooksul said personaalpronoomeni *te* asendusvormideks:

- a) *ti* substantiivne vorm;
- b) personaalpronoomeni ainsuse 3. isik;
- c) personaalpronoomeni mitmuse 3. isik;
- d) impersonaalne vorm. (Guszkova 1981: 22)

Vormide *kegyelmed* 'armulikkus' ja *tekegyelmed* 'Teie armulikkus' kasutamist saab vaadelda juba 16. sajandist alates. Neid vorme kasutades püüti vältida otsest sinatamist ja tuua esile kõnetatava häid omadusi. Väljendati austust ja lugupidamist. Erinevate andmete kohaselt kasutati neid vorme juba Rooma ajal. Seegi tõestab, et juba sellel ajal oli võimalus pöördumisega väljendada kõnetatava isiku erijooni, omadusi.

SINATAMINE JA TEIETAMINE

1. Sinatamine –*Tegezés*

Üha rohkem ungarlasi kasutab sinatamist olukordades, kus veel paari kümnendi eest oluks teietamine ainumõeldav. Teie pole kadunud, kuid *te 'sina'* tuleb üha kergemini üle huulte. Kuigi senimaani kasutatakse väljendit „sinasõprust jooma”, koguneb järjest tormakamas tempos *sina-võõraid*.

Enda kogemusest lähtudes võin öelda, et *sina*-vormi kasutavad pöördumisel kõhklematult ka inimesed, kellega kontakt on esmakordne ja kaunis põgus.

Kirjutamata reegel paneb paika, kuidas minnakse teietamiselt üle sinatamisele. Enam pole kellelegi üllatuseks, kui poemüüja, kellega kunagi varem ei ole kohtunud, sujuvalt hakkab sinatama. Sina ütleb taksojuht, juuksur ja ehitusmees, suur hulk asutusi ja firmasid on sisesuhtluses *sina* peal. Ka õppejõud sinatavad järjest rohkem oma õpilasi, kuid võrreldes eesti õppejõududega, kasutavad ungari õppejõud rohkem teietamist. Võõrast inimest esmakohtumisel teietatakse, sinatamist pakub vanem nooremale, naine mehele, ülemus alluvale.

Viisakuse ja etiketi reeglite seas on olemas mitmetuhandeaastased normid, ja täiesti uued, tänapäeval väljakujunevad reeglid. Piisab mõelda sellele, kuidas kujunes välja ungari keeles teietamise ja sinatamise vahekord.

Keele viisakusväljendite ajaloo arengu ja kujunemist saame kõige paremini jälgida vanade kirjutiste abiga. Ungari viisakuse ajalugu on vaadeldav alates 16. sajandist. Sellest ajast pärinevate andmete kohaselt oli algselt üldkasutatavaks pöördumisvormiks sinatamine. 16. sajandist alates hakkasid välja kujunema vormid, mida võiksime pidada tänapäeva teietamise eelkäiateks.

Hoogsalt hakkas sinatamine maid võitma pärast esimest Maailmasõda. Kuid 20. sajandi algul valitses segadus sinatamises, ja seepärast 1917. aastal ajakiri „Divatszalon” pidi vastuse andma, kas võivad sinatada noormehed ja neiud. Vastus oli muidugi ei: „... see, et üks noormees kutsub *sa*-ks üht peent tütarlast, on selline solvang, et see võib kinni kõrbeda noormehe kurku. Kui tütarlaps kõnetab nii üht noormeest, siis on ta ära teeninud ema noomimise”. „See on enesest mõistetav, sest ainult sellised tütarlapsed võivad sinatada noormeestega, kombekad naisterahvadki meesterahvastega ainult usalduslikes momentides!” Loodi soovitusel sinatamise ja teietamisega seoses.

Ka sinatamisel on vastavad viisakusreeglid. Sinatamist võib paluda ainult tunduvalt vanem või mõjukam inimene, naise ja mehe vahel kindlasti naisterahvas. Erandiks võib olla vanema või mõjukama inimese poolt sinatamine. Nendel juhtudel on sinatamise mitte vastu võtmine erakordselt ebaviisakas. Igas situatsioonis (isegi tugeva alkoholi mõju all) väljakujunenud sinatamine on hiljem ikka jõus. Ei ole võimalik sinasuhet kujundada ainult üheks õhtuks, see kestab elu lõpuni.

Töösuhetes on loomulik, et mees mehega ja naine naisega sinatavad. Erandiks on siin vanuse või positsiooni erinevus. Sellistel juhtudel on viisakas ära oodata, kuni vanem või kõrgemal positsioonil olev töökaaslane ise pakub välja sinatamise.

On selliseid situatsioone, kus sinatamine on enesestmõistetav. Näiteks kui satume suuremasse seltskonda kus on palju meie jaoks võõraid inimesi, ja nad kõik sinatavad omavahel, siis meie võime ka julgelt kasutada sina vormi. Muidu tekitaksime võõrustajast peremehele piinlikust.

Raske küsimus on, kaua võib sinatada võõrast teismelist. Soovitatav oleks, et 17–18 aastaseid noori võiks juba teietada, sest neil ei ole veel julgust vastu sinatada, kuid kindlasti riivab nende uhkust, et käitutakse nendega nagu lapsega.

Kui me ei sinata, siis peame ära otsustama, kuidas teietada inimest. Kas kasutada *maga*, *ön* või *tetszik*? *Ön* tundub kaugemana, veidi distantsihoidvana. Seevastu *maga* on tihtipeale jämedakoelisenä. (Köves 2001: 36)

2. Teietamine – *Magázás, Önözés*

Maga

Maga, magázás – 'Teie, teietamine' – ebavõrdsed suhted kõneleja ja kõnetaja vahel.

Kõnetust ei mõjuta mitte ainult „välised” tegurid (vanus, staatus, ühiskondlikud suhted jne), vaid ka sisemised faktorid – iga rahva ainult temale omased iseloomu, temperamendi iseärasused, mis omakorda mõjutavad iga inimese eraldi käitumist ühiskonnas. Vaatamata sellele, et ungarlastel võtab üleminek sina peale rohkem aega kui eestlastel, ei tähenda alati eesti sina lähedasi suhteid, just eestlastele omase distantsihoidmisele kalduvuse tõttu. Kuigi ka ungari teietamine ei pruugi alati tähendada staatusdistanti – tihti rõhutatakse sellega üksnes austust vanema inimese vastu. (Nad 2003)

Maga 'teie' kui isikuline asesõna kujunes välja 16. sajandi teisel poolel, kuid populaarseks muutus alates 17. sajandi teisest poolest. Arvatakse, et vorm iseseisvus *maga kegyelmed* 'teie armuline' konstruktsioonist. (Guszkova 1981: 25 Kertészi järgi 1931)

Nagu eelpool sai mainitud, ühtne viisaka pöördumise variant, mis eesti keeles vastaks teietamisele, ungari keeles puudub. Suuri probleeme tekitab aga see keeleõppijatele. Eriti neile, kelle emakeeles on viisakas keelekasutus, viisakas pöördumine lihtne. Et valida õiget pöördumisvormi, peab ungari keeles arvestama kõnetatava isiku soo, ühiskondliku positsiooni, vanuse ja ka paljude teiste teguritega.

Maga pronoomeni kasutamine ebavõrdse positsiooniga inimeste vahel ei tundu labasena ja solvavana, kui sellega kõnetab vanuse või sotsiaalse staatuse poolest kõrgemal olev isik endast nooremat või madalamal positsioonil olijat. *Maga*, *maguk* on üleolevalt armuliku kõnetamisena potentsiaalselt kasutatav erineva sotsiaalse kuuluvuse ja tegevusega nii sama- kui ka erisooliste inimeste puhul. Kuid *maga* kasutamine peegeldab kõnetaja poolt üleolevust, asjakäikude enda käes hoidmist, tingimusi oma kõnepartneri suhtes ning samuti ka suhtumist temasse, kõnetaja ärritatud seisundit ning oma vestluspartneri vastu tuntu emotsioone. (Guszkova 1981: 47)

Kui vanuse- ja seisundivahe on vestluspartnerite vahel suur, siis võib pronoomen üksi või kindlate saatvate sõnadega muuta kõnetamise ka ebaviisakaks. Tänapäeval näib mõeldamatu, et sama- või erisooliste puhul noorem või madalama seltskondliku positsiooniga isik pöörduks *maga*-ga vanuselt, seisundilt kõrgemal seisva isiku poole. Sellise ebavõrdse positsiooni puhul tähendab *magázás* juba keeletiketti rikkumist. Eriti jäigaks tundub, kui õpilased õpetajat, noor vanemat või alluv ülemust *magázás*-iga kõnetab.

Ametlikus stiilis üldiselt *maga* vormi ei kasutata, siin peetakse silmas ametlikku vestlust ja kirjavahetust, kuid televisiooni ja raadiosaadete keeles seda teatud juhtudel siiski esineb. (Paide 1995: 31)

20. sajandi lõpus kasutati *maga* pöördumisviisi kõige enam Serbias (Vajdaság) elavad ungari keelt kõnelevad inimesed. (Raffai 1998: 179)

Ön

Seoses sellega, et ungari keeles pöördumisviise valides pidi arvestama nii mitme teguriga, tundus 19. sajandi alguses, et ühest *maga* vormist ei piisa. Niisis loodi kunstlikult juurde *kegyed* ja *ön*, mida loeti ka sama moodi nagu *maga*-tki viisakuspronoomeniks. *Ön*-itamise kasutuselevõtt on seotud István Széchényi (1791–1860) nimega. Tema oli see, kes 19. sajandil propageeris *ön*-i kasutamist

teise isiku viisaka kõnetamise puhul. *A magyar nyelv értelmező szótára* ütleti „maga, az ön-nél bizalmasabb, közvetlenebb, hivatalos helyzetekben azonban kevésbé udvarias, lekezelő, olykor udvariatlan megszólítás” – *ön-* i ja *maga* vaheline kõige suurem erinevus seisneb selles, et kasutamine nii vastastiku kui ainult ühe vestluspartneri poolt tähendab *maga*-ga võrreldes suuremat distantsihoidmist ja lugupidamist (2003: 852).

Seda, et *ön* on keeleuuenduse tulemusena kunstlikult sündinud pöördumisviis, tõestab meile ka ungari etümoloogiasõnaraamat. *Ön* – on keeleuuenduse looming: liitsõnade *önmaga*, *önként* jt iseseisvunud esikomponent. Esimesena kasutas oma töös *ön*-i Miklós Révai „Elaboratio Grammatica Hungarica”. Esimeses tähenduses *ő* ‘tema’ on *ön* vana *ő*, *ő maga* – uuendamine, teises tähenduses *maga*, viisakas kõnetusvorm ‘Teie’ esitas *ön*-i István Széchenyi saksa ja prantsuse vastavate pronoomentide eeskujul. (TESz III 1976: 27)

Ülalpool sai mainitud, et *maga* on veidi halvustava maiguga pöördumisviis. *Ön*-iga üritatakse vältida *maga* kasutamist. Seda kasutatakse samuti distantsihoidmiseks, kuid *ön*-i kasutamine on kitsam ja piiratum, mõjub aga vestluses viisakamana.

Seetõttu kasutatakse *ön*-i ka diktori, reporteri ja diplomaatia keeles. Raadio- ja telereporterite keel näitab selgesti, et *ön*-il ja *maga*-l on erinev väärtus. Seda annab tunda eriti siis, kui vestluspartnerid on erineval sotsiaalsel positsioonil (nt professorid, teadlased, juhtivad töötajad).

Ön-i kasutatakse samuti ka peenes, elegantses stiilis, kõrgviisakas vestluses. Siit lähtub ka *ön*-i tähenduse kaheks jagunemine. Ühes tähenduses osutab *ön* kõnetatule austust, seega näitab lugupidamist kõnetatusse. Teises tähenduses märgib ta kõnetaja head kasvatust, mitte nii palju tundeid kõnetatu suhtes. (Paide 1995:39–41)

3. Viisakusverbid *tetszik* ja *szíveskedik*

Tetszik

Tetszik 'olete lahke' vorm, nagu hiljem näeme ka *ön*-i puhul, loodi kunstlikult ja võeti kasutusele umbes 18. sajandi alguses. Loodi eeskätt seepärast, et keeles oli puudu üks nn vahepealne väljend, mille abiga sai väljendada *méltóztatik/méltóztassék* 'olge lahke', kõrval väiksemaastmelist austusavaldust. (Kertész 1931: 139)

Tetszik-iga kõnetamisvormid esindavad ungari seltskondliku vestluse vanu traditsioone. Selle konstruktsiooniga väljendatakse lugupidamist. Tänapäeval on *tetszik* tavaline viisakusvorm teiste sageli kasutatavate vormide seas. Mingil määral viitab *tetszik*-i kasutamine ka „alt üles vaatamise”, ja näitab peamiselt vestluspartnerite vahelise suhte ebavõrdsust. (Paide 1995: 50)

Tetszik verbi otseseks tähenduseks on 'meeldima, tundma, soovima'. Kasutatuna koos teiste verbide infinitiividega esineb ta viisaka kõnetamise ühe konstruktsioonina, kasutatakse teda küsimuse või info edastamiseks ning tegemist on umbisikulise konstruktsiooniga. Tihtipeale kasutatakse teda *magázás*-i asendamiseks. (ÉSz 2003: 1341)

Lihtsaks lahenduseks on ka sellistel juhtudel, kui kõnetaja ei tea, millist pöördumissõna kasutada, ei taha kasutada personaalset tegumoodi, samuti ka siis, kui puudub kõnetamisvorm. (Guszkova 1981: 60)

Guszkova järgi *tetszik*-i vormi kasutavad nii tuttavad kui võõrad, sõltuvalt muidugi tutvusastmest ja suhete laadist. Sõna kasutusjuhuseid määravad aga, kas *tetszik*-it kasutavad omavahel tuttavad või võõrad inimesed. Tuttavate kõnepartnerite puhul sõna on kasutuse määrajaks sotsiaalse staatuse vahe ja suur vanusevahe. Võõraste kõnepartnerite puhul määravaks teguriks on pigem vanusevahe. Siit võib järeldada, et *tetszik*-i kasutatakse rohkem ebavõrdsetes

suhetes kõnelejate vahel. Vastasel juhul tegemist on ülikõrgel tasemel suhtlemisega. Ilmekalt näitab ta ka kõneleja head kasvatust. (Guszkova 1981: 61)

Igapäevases keelekasutuses on näha, et verbi *tetszik* kasutamine on tavaline 3. isikus kõnetamise puhul. Lisaks ainsuse 3. isikule kasutatakse *tetszik*-i verbiühenditega ka teisi isikuid. Tänapäeval on üsnagi levinud mitmuse 3. isiku kasutamine koos *tetszik* verbiga, varem ei kiidetud impersonaalse verbi pööramist heaks. Inimene, kes seda tegi, oli tõenäoliselt alamast seisusest ja ei osanud vastavat verbi õigesti kasutada. Verbi kasutatakse ka minevikus, 3. pöörde mineviku vormi *tetszett* kasutatakse vastavalt mineviku tegevuse märkimiseks. (Ausmees 2000: 33)

Szíveskedik

Peale *tetszik*-i on ungari keeles kasutusel ka teine viisakusverb *szíveskedik* 'olge südamlík'. Seda kasutatakse tunduvalt harvemini kui *tetszik*-it, aga ta omab samasugust lausekonstruktsiooni. Teda võib nimetada ungari sõnavara vanaks liikmeks. Kasutama hakati teda koos verbiga *méltóztatik* 19. sajandi algul. (Kertész 1931: 141)

Kõige rohkem kasutatakse seda verbi imperatiivi kujul: *szíveskedjék*. Harilikult edastatakse imperatiivi vormi kasutades rõhutamatut käsku. Tänapäeva viisakas kõnelemises kasutatakse antud verbi nii 2. kui ka 3. pöörde ainsuses ja mitmuses. (Paide 1995: 57)

Guszkova arvates peetakse personaalpronoomen *te* muutuse ja arengu põhjuseks enamasti seda, et muutus väljendab kõnetaja lugupidamist, austust ja distantsihoidmist kõnetatud isiku suhtes. Aja jooksul tulid *te* asemel kasutusele mitmed teised vormid. Näiteks *ti* substantiivne vorm, ainsuse 3. isiku personaalpronoomen, mitmuse 3. isiku personaalpronoomen, aga ka sellised vormid nagu *kegyelmed* 'teie armulikkus', *tekegyelmed* 'sina armulikkus'. (Guszkova 1981: 20)

TERETAMINE, TERVITAMINE

Teretamine nagu ka viisakas pöördumine on sotsialiseerumise keelelisi väljendusviise. Mis on sotsialiseerumine? Jenő Kissi järgi „Sotsialiseerumine tähendab isiku vajalike reeglite ja normide selgeksõppimist, mis on vajalikud tõhusaks osalemiseks ühiskondlikus elus, seda protsessi, mille käigus isik omandab mõne kultuuri kogemusi, käitumismalle, ootusi ja hinnanguid. Keeleline sotsialiseerumine aga tähendab sama keskkonna õiget keelekasutusreeglite omandamist ja nende õiget kasutamist”. (Kiss 1995: 86)

Sama moodi nagu ka viisaka pöördumisviisi valikuga, võib tekkida ungari keelt mitte emakeelena kõneleval inimesel probleeme ka teretamisega. Nimelt ungari keeles on tervitamiste hulk väga suur. Eristatakse teretamisi, mida kasutatakse kui kõnepartnerid teietavad teine-teist, ja teretamisi, mida kasutatakse siis, kui kõnetatuga ollakse sina peal.

1. Tervitamisvormid, mida kasutatakse olles sina peal

Seoses sellega, et ungari keeles ei ole sellist ühtset teietamisvariandi, mis sobiks nii oma eakaaslase ja samal ajal ka endast palju vanema inimese teretamiseks (nagu eesti keeles *Tere!*), peab inimene juba enne teretamist otsustama, kas ta hakkab oma kõnepartnerit teietama või sinatama.

Ungari kõige levinum teretamisvorm, mida kasutatakse sina peal olles on *szia*. See on käibel nii perekonnasiseselt kui ka tutvusringkonnas.

szervusz, *szerbusz* 'servus' on järgmine, kuid selle kasutuskeskkond on kitsam. Tihti kasutavad seda perekonnas ema-isa tervitades teine-teist. (Dömötör 2005: 305)

Noored kasutavad meelsasti ka vöörkeeltest mugandatuid variante nagu *Helló!*, *Heló!* 'Hello!, Helo!'. Harva kasutatakse, ja veidi vananenud on *Szevasz!*. Nende kõrval esineb veel ka selliseid vorme nagu *puszi* 'musi', *csá/csáo/cső* 'tsau/tsauki/sau', *csókollak* 'musi sulle', *sziamia* 'tsaublau' jt.

2. Tervitamisvormid, mida kasutatakse mittesinatades

Ungari keeles eksisteerib selliseid teretamisviise, mis ei ole otseselt seotud teietamisega, kuid võivad esineda koos ka sinatamisega.

Kõige levinum selline teretamine on *Csókolom*. Tihti kasutatakse teda päevaajale vastava teretamisvormi asemel. *Csókolom* on kasutusel nii saabumise kui ka lahkumise teretamisvormina, ja selle juurde ei kuulu mingit vanusepiirangut.

Siia rühma kuuluvad päevaajale vastavad teretamised nagu *Jó reggelt!* 'Tere hommikust!', *Jó napot!* 'Tere päevast!', *Jó estét!* 'Tere õhtust!', *Jó éjszakát!* 'Head ööd!'. Mittesinatades vahelduvad nad *csókolom*-iga, sinatava inimeste keelekasutuses aga *szia*-ga.

Dömötöri arvates esinevad viimasel ajal üsnagi harva sellised võimalused nagu *Kezét csókolom/kezitcsókolom* 'suudlen teie kätt'. Seda peetakse üliiviisakaks vormiks ja seda kasutavad pigem meesterahvad vanemaid naisterahvaid tervitades. Samuti esineb selline vorm täiskasvanud, tänapäeval 50-60 aastaste inimeste kõnepruugis oma vanemate ning ämmade-äiade tervitamisel. (Dömötör 2005: 304–306)

Noorte kõnepruugis on *Kezét csókolom*-il veidi pejoratiivne varjund, naljatlev toon.

Viszontlátásra! 'Nägemiseni!' ja selle lühendatud variant *Viszlát!* 'nägudeni' on vormid, mida kasutatakse lahkumisel. *Viszontlátásra!* varianti kasutatakse mittesinatavas kõnes, tema lühendatud varianti *Viszlát!* aga peamiselt ainult sinatades.

Võib öelda, et ungari keelset kõnetust mõjutab tänapäeval kolm põhilist tegurit: tutvusaste, staatus ja vanus. Ungarlaste jaoks tähtsaim faktor kõnetamise valikul on vanus ja alles siis tutvusaste. Staatus on jäänud kolmandale kohale. Staatus kaotab vähehaaval oma tähtsust.

Nagu juba sai mainitud, on ungarlastel tähtsaimaks kõnetamise valiku mõjutajaks vanus. Kui inimene on vanem, siis enamasti teda ka teietatakse. Vähemalt esimesel kohtumisel. Alles siis vaadatakse, kas ta on tuttav või ei ole. Vanema tuttava ja lähedase sugulase teietamine on sagedasem kui eesti keeles. Ungarlastel ei mängi eriti suurt rolli kontaktide sagedus. (Nad 2003: 73)

Vanuse teemat jätkates on vaja ära märkida, et kõnetusvormi valikul juhitud vastajad oma sisetundest. Siin ei ole nii tähtis adressaadi bioloogiline vanus, kuivõrd tema oletatav vanus.

Kui on ebakindel olukord ja inimene ei tea, kas sinatada või teietada, siis ungarlane eelistab kohe teietada vähemasti seni, kuni temalt palutakse midagi muud.

Kokkuvõtlikult võib öelda, et ungarlaste kõnetus on viimaste aastakümnete jooksul muutunud vabamaks vastastikuse sinatamise suunas. Kuid esinevad mõningad erinevused. Kõnetamine on nihkunud sinatamise poole. (Nad 2003: 75)

Igal juhul isegi siis, kui ungari keele kõnetus muutub järjest vabamaks, ei saa täielikult teietamine lähitulevikus kaduda järgmistel põhjustel:

1. Sel on liiga suur tähtsus ühiskonnas.
2. Selle kadumine ei meeldiks ungarlastele.

TÖÖ PRAKTILISE OSA ANALÜÜS

Igas keeles on võimalik väljendada end viisakalt. Erinevates keeltes on aga selleks erinev hulk võimalusi. Ungari keel on üks rikkamaid keeli viisakusväljendite poolest. Kui eesti keeles toimub kõnetamisevalik sekundi murdosa jooksul, siis ungari keeles kõnetamisel peab inimene arvesse võtma kõigepealt kas kõnetaja ja kõnetatav on sina või teie teineteisega suhtes, milline on nende vanusevahe, mõlema ühiskondliku staatust jt.

Nagu eelpool sai mainitud, analüüsi aluseks on võetud Zsigmond Móriczi 5 romaani: *Rokonok* 1923. (Sugulased), *Légy jó mindhalálig* 1920. (Ole hea kuni surmani), *Úri muri* 1928. (Härrasmürgel), *Galamb papné* 1912. (Tuvipapi naine), *Sárarany* 1911. (Puhaskuld). Teosed on valitud lähtudes töö eesmärgist tutvustada 20. sajandi alguse viisakuskeele kasutust läbi Móriczi romaane. Valik langes seepärast just nendele teostele, kuna töö autor pidas vajalikuks asjaolu, et tegevus toimuks üheaegselt nii maal kui ka linnas, ning tegelased oleksid pärit erinevatest ühiskonnakihtidest. Samuti, oli kriteeriumiks, et teosed oleksid kirjutatud 20. sajandi algusaastatel.

Üksikuid vorme tuli vaadelda romaani eraldi, seepärast ei ole ära toodud üldiseid statistilise andmeid. Seda tuli teha seepärast, kuna tegevus, tegelaskujud ja keskkond romaanides ei ole samasugused. Näiteks käitlemist esines palju vähem kordi raamatus *Légy jó mindhalálig*, kus tegevus toimub koolilaste ümber, kui raamatus *Rokonok*, mille tegelasteks on täiskasvanud inimesed.

Analüüsi käigus kirjutati välja romaanidest kõik esinenud teretamis- ja pöördumisviisid. Toodi ära eraldi ka teretamisena esinenud või sõnalise teretamisega paraleelselt kasutusel olnud žestid.

Peale pöördumisviiside ja teretamisi vaadeldakse eraldi ka erinevates kontekstides esinenud sinatamist ja teietamist, ja nende vaheldumist.

1. Raamatutes esinenud teretamisviisid

1.1 Žestid

Oma sõnumeid ja soove võime väljendada kahte moodi. Ühe mooduse vahendiks on sõnad ja teise vahendiks on žestid, liigutused. Tihti kuuluvad sõnad ja žestid aga kokku. Üheks selliseks kohaks on tervitamine. Ka analüüs näitas sellist tendentsi.

Žestid, mida tegelased kasutasid omavahel ja mis kuulusid teretamise juurde, olid kaabutõstmine, lehvitamine, kätlemine, käesuudlus.

-*Egy vastag, fekete ügyvéd lengette meg a kalapját* (Jäme, mustas advokaat lehvitas kaabuga)

- *Mély és nagylendületű kalapemelés fogadta a köszönést* (Sügav ja suurejooneline kaabutõstmine oli vastuseks teretamisele) (Rokonok 1995: 19)

- *Ő mereven köszönt –kalapot emelt* (Ta teretas tuimalt – tõstis kaabut)

- *Köszönését fogadja, biccent és mosolyog...* (Võtab teretamise vastu, ja naeratades kiivab peaga) (Sárány 1994: 81)

- *A pap nevetve rázta felé a kezét* (Kirikuõpetaja naeratusega näol lehvitas temale) (Galamb papné 1928: 112)

- *A lovas viszonzta a kézmozdulatot* (Ratsanik vastas samuti käeliigutusega) (Galamb papné 1928: 112)

Kätlemine

Mitmetes maades, samuti ka Ungaris oli ja on tavaks tervitamisel ja lahkumisel meesterahvaste vahel kätlemine. Uuritud romaanides samuti kätlemine ei ole eraldiseisev tervitamisviis, vaid kuulub mõne tervitamisviisi juurde.

- *Szervusztok cimborák. Kezet fogtak...* (Servus mu sõbrad. Kätlesid) (Sárány 1994: 62)

- *Gyertek be, legyen szerencsénk hozzátok ... és már nyújtotta a kezét, hogy kezét fogjanak.* (Tulge sisse, tere tulemast... ja juba sirutas kätt, et kätelda) (Galamb papné 1928: 69)

- *Melegen szorította meg az öreg úr kezét... szervusz kedves bátyám, szervusz kedves drágaságom!* (Soojalt pigistas vanamehe kätt... servus armas onu, servus kallikene) (Rokonok 1995: 117)

Kezécsókolom, kézcsók – Ma suudlen teie kätt, käesuudlus

Meesterahva ja naisterahva vahel oli kombeks käesuudlus, mida sai muidugi naine. Tänapäevaks on see peaaegu kadunud, välja arvatud väga peenes seltskonnas.

-*Kisztihand, kezitcsókolom* – *sustorékolt Mihály úr s hatalmasan kezét csókolt...* (Kistihand, ma suudlen te kätt – ning sosistades suudles Mihály tema kätt). (Galamb papné 1928: 70)

- *... erősen kezét csókolt és elment.* (...tugevalt suudles ta käe ja läks ära) (Rokonok 1995: 197)

Csókolom – Põsemusi/suudlus

Põsesuudlus oli kombeks naisterahvaste vahel, meestega ainult siis, kui antud meesterahvas oli vanem ja perekonnaliige.

- *Jónapot!, jónapot!* (Tere päevast! Tere päevast!) (eelnevalt topimub sõnaline teretamine kahe naissoost sugulase vahel)

Ezzel átkarolják egymást s olyan egészséges csókok csattannak el... (Sellega embasid üksteist, ja laksasid tervislikud musid...) (Galamb papné 1928: 60)

1.2 Tervitused väljenditega

Kezétcsókolom – suudlen Teie kätt

Kui käesuudlus otseses mõttes oli kombeks ainult meeste ja naiste vahel, siis *kezétcsókolom* 'suudlen Teie kätt' väljendina esines romaanides ka mees-mehe ja naine -naise vahel, kuid analüüsi põhjal võib väita, et samasooliste vahel esines ta neil juhtudel, kui teretaja on teretatavast noorem, madalama staatusega ja nendevaheline suhe kindlasti teietav, või mõnikord väljendati sellega ka distantsihoidmist.

- *Szervusz Pista fiam* (Servus Pista, mu poeg)

-*Kezét csókolom Bandi bátyám!* (Kättesuudlus, mu Bandi onu!) (Úri muri 1930: 92)
(*kezétcsókolom*-i kasutab meesterahvas teretades meesoost isikut)

- *Kezit csókolom – mondta rebegve.* (Ma suudlen teie kätt – ütles vöbisedes) (Légy jó mindhalálíig 1985: 221) (noor poiss teretab noort, kuid endast vanemat naisterahvast)

- *Kezét csókolom Kati néni!* (Ma suudlen te kätt, tädi Kati) (Rokonok 1995: 126)

Csókolom – suudlen

Csókolom esineb romaanides paralleelselt *kézcsókolom*-iga. Seega võib öelda et 19.–20. sajandi vahetusel oli kasutusel ka lühike variant. Kuna ilmselt lühike *csokolom* kujunes välja *kézcsókolom*-ist on nende kasutuskeskkond sarnane.

-*Csókolom apuka...* (Suudlen isake) (Úri muri 1995: 175)

-*Csókolom Török néni* (Suudlen, tädi Török) (Légy jó mindhalálíig 1982: 120)

Móriczi teostes esineb *csókolom* ka sellises olukorras, kus seda kasutavad omavahel abikaasad, kuigi nad ei ole teietavas suhtes.

- *Csókolom, kedves, Lina ...* (Suudlen, armas, Linake) (Rokonok 1995: 180)

Szia, szerbusz/szervusz – tere, servus

Analüüside põhjal võib öelda, et töö autori poolt läbivaadatud Zs. Móriczi raamatutes ei esinenud kordagi teretamist *szia 'tere'*. Küll aga leidis ohtralt tema eelkäijat *szerbusz/szervusz 'servus'*, mida peetakse tänapäeval vananenud vormiks.

- *Szervusz, szervusz kedvesem...* (servus, servus, mu armas) (Sárarany 1994: 18)
- *Szerbusz, Nyilas, ...* (Servus, Nyilas...) (Légy jó mindhalálíg 1982: 64)
- *Szervusz, méltóságos uram!* (Szervus, mu auväärt härra) (Úri muri 1995: 99)

Päevaajale vastavad teretamised

Töö autor on saanud ka tulemuse, mille põhjal võib väita, et Móriczi teoste tegelased teretavad kõige enam päevaajale vastavate teretamisvormidega.

- *Pájinkás jó reggelt!* (Palinkalist head hommikut!) (Úri muri 1995: 84)
- *Jó napot kívánok ...* (Head päeva!) (Galamb papné 1928: 60)
- *Nyugodalmas jó éjszakát kívánok!* (Soovin rahuliku head ööd) (Rokonok 1995: 162)
- *Jó reggelt, vén medve ...* (Tere hommikust, sa vana karu) (Rokonok 1995: 7)
- *Jó éccakát kívánok!* (Soovin head ööd!) (Légy jó mindhalálíg 1982: 56)
- *Az öregúr barátságosan bólintott* (Vanake kiivas sõbralikult peaga) (Légy jó mindhalálíg 1982: 56)
- *Jó iccakát!* (Head ööd!) (Légy jó mindhalálíg 1982: 56)

Dicsértessék, Adjon Isten, Isten hozta, Isten áldja ~ Isten vele

Suure esinemissagedusega on ka sellised teretamisvormid, mis on seotud usuga, Jumalaga. Sellised on *dicsértessék* 'olgu kiidetud', *adjon Isten* 'andku Jumal', *Isten hozta* (Jumal on teid siia toonud) 'tere tulemast', *Isten áldja ~ Isten vele* 'Jumal õnnistagu ~ olgu Jumal teiega'. Neid teretamisi võib jagada kahte rühma. Ühed on, mida kasutatakse ainult saabumisel või lahkumisel, ja teised, mille kasutussituatsioon ei ole kindlaks määratud. Kindlasti on nad enamjaolt seotud teietamisega.

-*Hát akkor aggyon Isten!* (Noh, adku siis Jumal!) (Úri muri 1995: 84)

- *Dicsértessék tiszteletes uram...*(Olgu kiidetud, härra kirikuõpetaja) (Galamb papné 1928: 116)

-*Isten hozta, kedves...* (Jumal tervitagu teid!) (Légy jó mindhalálig 1982: 221)

-*Isten áldja!* (Jumal õnnistagu!) (Rokonok 1995: 184)

-*Isten veled, édes ...* (Jumal olgu sinuga, armas) (Galamb papné 1928: 149)

2. Raamatutes esinenud pöördumised, kõnetamsed

Maailmas vist kõige levinuimaks pöördumisviisiks on pöördumine üld- ja pärisnime pidi. Selline lahendus annab meile veidi vabama oleku, sest ei pea arvestama ei vanuse, ei ühiskondliku staatuse ega ka sellega, kas kõnetaja ja kõneleja on sina peal või hoopis teietab. Järgnevalt on ära toodud nimepidi pöördumise juhud, mis romaanides esinesid.

Pärisnimed

Romaanides perekonnasiseselt esines pärisnimedega pöördumisi vähesel määral. Enamasti vanemate pöördumistes laste poole oli neid kõige enam. Enamus juhtudel pärisnimedega pöördumistes on eesnimi hellitavas vormis.

- *Ábriska. Ábriskám, drágám, egyetlen, imádom magát!* (Ábrisikene. Mu Ábrisike, armsam, mu ainuke, ma jumaldan Teid) (Galamb papné 1928: 239)
- *Édes , cicám, Icám* (Armsam, mu kiisuke, mu Icake) (Galamb papné 1928: 4)
- *Lina, de Linácska – mondogatta neki – szivecském...* (Lina, mu Linakene – korrutas talle – mu südameke...) (Rokonok 1995: 88)

Tihti kuuluvad pärisnimede juurde ka sugulusstaatust märgivad tiitlid (eesnimi + tiitel) *néni* 'tädi', *bácsi* 'onu', *fiam* 'mu poeg ~ pojake', *lányom* 'mu tütar ~ tütreke', *komám* 'mu vader'.

- *No komám, Énók komám...*(Noh mu vader, Énók vaderike) (Galamb papné 1928: 72)
- *Édes Béla bátyám, méltóságos uram...* (Armas onu Béla, mu auväärt härra) (Rokonok 1995: 28)

Laste pöördumised vanemate poole

Mittesinatavate pöördumisviiside väljakujunemisest alates on iseloomustanud lapsevanema suhet asümmeetriline suhe. Alates nende väljakujunemisest hakati pidama mittesinatavaid vorme vanemate vastu tunnetatud lugupidamise ja laste sõnakuulelikkuse märgiks, nii teietasidki kõik lapsed oma vanemaid. 19.–20. sajandi vahetusel kasutasid lapsed oma vanemate poole pöördumisel üldnimevariante *édesanyám/édesapám* 'kallis ema/kallis isa'. See oli kõige levinum ja üldkasutatavam ka Móriczi raamatutes.

- *Éjdes apám!* (Kallis isa!) (Úri muri 1995: 44)
- *Édesapám! Édesapám!* (Kallis isa, kallis isa!) (Sárarany 1994: 23)

Uurimus näitas, et mitmeid kordi kasutati ka selliseid nimetusi ema kohta: *mama*, *anyám* 'ema', *anyuka* 'emake', *anyuska* 'mammake'. Isa kohta: *apa* 'isa', *apuka* 'isake', *apuska* 'papake', *apám* 'mu isa', vanaema kohata *nagymama* 'vanaema'.

- *Ne hozza már zavarba, anyám...* (Ema, ärge pange teda ebameeldivasse olukorda ...) (Légy jó mindhalálilig 1982: 121)
- *Apuka! Kiáltott Kálmuska...* (Isake! Hõikas Kálmuskene...) (Rokonok 1995: 71)
- *Anyukám lelkem, az csak játék volt...* (Emake, mu hingeke, see oli kõigest mäng ju...) (Sárarany 1994: 68)
- *Édes jó apám ...* (Mu hea kallis isa ...) (Légy jó mindhalálilig 1994: 258)
- *Gyere, Nyilas, a mama szólít.* (Nyilas tule, ema hüüab) (Légy jó mindhalálilig 1982: 83)
- A nagymama nagyon szigorú lett, s haragosan tett-vett a szobában.* (Vanaema sai väga tõsiseks ja asjatas kurjalt toas) (Légy jó mindhalálilig 1982: 97)

Vanemate pöördumised laste poole, perekonnasisesed pöördumised

Nagu eelpool sai mainitud lapse ja vanema suhte kohta selle asümmeetrilisust, siis vanema ja lapse suhte kohta käib sama, lihtsalt vastupidises suhtes. Asümmeetriline suhe ning lapse allutatud seisund väljendus ka nendevahelises kõnes. Üldiselt kõnetati lapsi sinatavas vormis. Ainult mõned erandid olid, kus võõraste ees teietati mõnda vanemas klassis käivat last. Laste teietamine oli kombeks 19. sajandil ainult prantsuse ja vene aristokraatlikes peredes (Friedrich 1972: 287). Laste poole pöördudes pärisnimede (mida esineb Móriczi töödes harva) kõrval kasutati *lányom/fiam* 'mu poeg/mu tütar' üldnimesid, ja nende hellitusvariante *lányocskám* 'tütreke', *édes lányom* 'armas tütar', *fiacskám* 'pojake', *kisfiam* 'väike pojake'.

- *Légy jó, fiam, légy jó kisfiam, mindhalálilig, fiacskám!* (Ole hea, ole hea mu väike pojake, surmani, pojake) (Légy jó mindhalálilig 1995: 292)

Fiam-iga väljendati ka üleolevust. Näiteks sotsiaalselt kõrgemal olevad inimesed võisid nii kutsuda madalamal olevaid. See väljendas üleolevust hetkeseisus, kahjurõõmu, familiaarsust.

- *Julis fiam, menjen csak fel a padlásra...* (Poeg Julis, minge te ruttu pööningule...) (Rokonok 1995: 16) (peremees kõnetab oma teenijat)

- *Csak pihenj fiam, pihenj – monda–, nem halsz már meg.* (Puhka poeg, puhka – ütles ta, ei sa enam sure) (Úri muri 1994: 252) (naine ütleb oma mehele, keda vaevab pohmell)

Samuti võis väljendada sellega familiaarsust:

- *Fiam, úgy udvaroltak neki ...* (pojake, tead sa kuidas nad lipitsesid talle...) (Rokonok 1995: 5) (naine räägib sõbrannale oma mehest)

Kaugemaid sugulasi kutsuti enamasti eesnimepidi, millele lisati *néni/bácsi ~ néném /bátyám* 'tädi/onu ~ mu tädike/mu onuke'.

- *No, a Lajos bácsi – monda óvatosan ...* (Noh, onu Lajos – ütles ta ettevaatlikult...) (Rokonok 1995: 15)

- *Csuli bátyám!* (Mu onuke Csuli!) (Rokonok 1995: 20)

- *Zoltán bácsi, kedves!* (Onu Zoltán, kallis!) (Úri muri 1995: 183)

20. sajandi algusaastatel valitses abikaasade vahel samasugune asümmeetriline suhe nagu ka laste ja vanemate vahel. Ungari rääkijaskonnas oli märgata hierarhilisust peegeldavat asümmeetriat (mees sinatab oma naist, kuid naine teietab oma meest). Tänapäeval abikaasadevahelisel teietamisel on irooniline, naljatlev tähendus. (Dömötör 2002: 315)

Ica: Csak nevéssen, hitvány ember. Erre kell magának feleség, hogy legyen, akin szabadon kitölthesse kéjvágját és diühöngését. (Naerge aga, armetu mees. Ainult selleks on teil naist vaja, et oleks kelle peal välja elada oma vihahooge)

-*A férfi újra kacagott.* (Mees naeratas jälle)

Énók: Igazán megérdemelnéd, hogy megverjelek! – mondta aztán nyugodtan. (Sa ikka vääriskid tappasaamist – ütles ta rahulikult) (Galamb papné 1928: 88)

Uuritud raamatutes kõige sagedamini esineb abikaasadevahelistes pöördumistes hellitusnimedega pöördumisi.

- *Jaj, de gyönyörű vagy te, kis cica!* (Oi, kui ilusake oled sina kiisuke) (Galamb papné 1928: 72)

- *De csöppem; Kis tubám; Drágaságom; De babakám, hát mit tegyek?* (Aga mu pisike; Mu väike tuvike; Armsake; Mu lapsuke, mida ma peaks tegema?) (Galamb papné 1928: 46)

Leidus ka selliseid kohti, kus tegelased kutsusid üksteist üldnimedega.

-*Gyerecsak, drága feleségem ...* (Tule aga, mu armas abikaasa...) (Rokonok 1995: 75)

-*No gyerekek, apuka vett egy házat ...* (Noh, lapsesed, issi ostis maja ...) (Rokonok 1995: 130)

Analüüsidest romaane võib öelda, et üle-eelmisel sajandivahetusel elanud inimesed kõnetasid meelsasti teist inimest tema ameti järgi.

-*Szólítson csak engem jó hangosan főszolgabíró úrnak.* (Kutsuge te mind rahulikult peakohtuniku härraks) (Rokonok 1995: 151)

-*Én nem bánom tiszteletes uram ...* (Mul ükskõik härra kirikuõpetaja...) (Galamb papné 1928: 224)

Esines selliseid kohti, kus isegi laste poole pöördudes, kõnetas madalama haridusega, kuid vanem inimene, last tema ameti järgi st *kisdiak* 'õpilane'.

-*Nini, a kisdiaák!* (Näedsa, väike õpilane) (Légy jó mindhalálíig 1982: 120) (vanem naisterahvas, kes on madalamas seisus pöördub Miši poole)

Ungari keel annab pöördumiste ja viisakuse väljendamiseks väga palju võimalusi. Mitmete võimaluste seas kõnetada abielus naisterahvaid on pöörduda tema poole nende abikaasa ametinimest tuletatud nimedega. Selliste vormidega kohtume ka Móriczi raamatutes.

-*Óh, lelkem, angyalom, édes tiszteletes asszonyom ...* (Oh mu hingeke, mu inglíke, armas „kiríkuõpetajaproua”...) (Galamb papné 1928: 61)

-*Mélyen tisztelt főügyész asszony...* (Sügav austus auväärt jurístípuu ...) (Rokonok 1995: 31)

Ametlíkud suhted, avalík kommunikatsíoon – *tekintetes* ‘aupaklík’, *kegyelmes* ‘armuline’, *nagyságos* ‘suursugune’, *méltóságos* ‘auväärne’ jt.

20. sajandi alguses olid Ungari riigis suured ühiskonna kihistumised. Kui pea terves maailmas oli juba välja kujunenud líhtne kõnetussüsteem, siis Ungaris valmistas ikka veel inimestele peavalu, kuidas peaks valíma pöördumisvíise, et mitte solvata víi alandada kedagi. Eriti keeruline oli vahet teha, kuidas kõnetada kõrgklassi aadliseisus inimesi. Asja oli täielíkult víimatu lahendada, kui kõnetaja ei teadnud kõnetatu staatust. Tíitlíinímede rõhutamiseks kasutati omadussõnu, mis ülendasid nende kandjaid veelgi. Nendeks olid *tekintetes* ‘aupaklík’, *nagyságos* ‘suursugune’, *méltóságos* ‘auväärne’, *kegyelmes* ‘armuline’. (Guszkova 1981: 73,83)

- *Azért vagyunk itt, tekintetes uram ...* (Me just selleks olemegi síin, aupaklík hárra) (Rokonok 1995: 15)

- *Boldog vagyok kegyelmes uram ...* (Ma olen õnnelik, armuline hárra...) (Rokonok 1995: 23)

- *Kezit csókolom, tekintetes uram.* (Mu käesuudlus teile, aupaklik härra...) (Úri muri 1995: 25)

- *Nem biz, méltóságos uram!* (Muidugi mitte, auväärne härra!) (Sárarany 1994: 239)

- *Méltóságos engedelmével... Béla bátyám* (Teie suursuguse loaga...onu Béla) (Rokonok 1995: 27)

Guszkova väitis oma 1981 a. ilmunud töös, et need vormid hakkasid hääbuma peale 1948 aastat, kui *tekintetes*-it 'aupaklik' ja *méltóságos*-it 'auväärne' asendas *elvtárs/elvtársnő* 'seltsimees/seltsinaine' (Guszkova 1981: 73,81).

Moricz kasutab tihti oma romaanides liialdatud viisakust. Järgmine lause näitab ilmekalt, kui palju mittevajalikku, mõningas kohas liialdatud viisakusväljendeid ja pöördumisvorme kuhjati sel ajal ungari kõnes kokku:

-De jó, hogy találkozunk, főügyész uram, kérlek alásan a polgármester úr öméltósága már ikszszér kérdezte, hogy be méltóztattál-e már jönni, meghagyta, hogy strázsáljalak, s amint megtudom, hogy itt vagy azonnal fussak érted, méltóztassál kedves bátyám befáradni, öméltósága türelmetlenül vár!

(Kui hea, et me trehvasime, härra peajurist, ma palun sind alandlikult. Härra linnapea suursugusus küsis sinu järel juba väga mitu korda, et kas sa suvatsesid juba tööle tulla. Käskis sind valvata, ja kohe kui ma saan teada sinu tulekust joosta sinu juurde, et sa oleksid nii kena mu kallis „onu” ja läheks tema juurde, sest tema ausus juba ootab sind!) (Rokonok 1995: 20)

Sajanditevanused kombed, kus kasutati viisakat pöördumist, aga kus samal ajal inimesed sinatasid, olid ühiskonnakihistumise ajaks kadunud. Aja jooksul sinatamine muutus teietamiseks, kuid pöördumised jäid. Nendeks pöördumisteks olid possessiivsufiksilised substantiivid, nagu *méltóságod* 'teie väarikus', *nagyságod* 'teie suursugusus', *tekegyelmed* 'teie armulikus', *uraságod* 'teie härra'. Neid kasutati harilikult kõrgseltskonna esindajate poole pöördudes. Euroopa keeltesse jõudsid sellised vormid ladina keele kaudu. Arvatakse, et alguse said nad aga hoopis Rooma

impeeriumist, kus sellisel moel kõnetati valitsejaid. Tõenäoline, et ka ungari keel võttis ta sellepärast omaks, et oli hea viis olla viisakas valitseja poole pöördudes. Tõenäoline, et inimeste edevus, ja väljapaistmissoovi tagajärjel hakkasid neid vorme nõudma endale ka järjest madalamas seisuses aadlikud. (Guszkova 1981: 11)

-Méltóságod engedelmével Béla bátyám (Teie suursugusel loal ... onu Béla) (Rokonok 1995: 27)

-Mán, kegyelmes uram – tessék egy másik széket választani (Noh, armuline härra – võtke endale õige mõni teine tool) (Rokonok 1995: 35)

3. Pronoomenite kasutus, vaheldumine ja asendamine

Én 'mina' asendamine

Nagu eespool sai tsiteeritud Guszkovat, vanas ungari kirjastiilis esinesid tihti mina asendusvormid (Guszkova 1981: 18). Móriczi raamatutest esinevad mina asendamise variantidena väljendid: *alázatos szolgája* 'teie alandlik teener', *hű szolgája* 'teie ustav teener', *hű barátja* 'teie ustav sõber' jt.

- Alákszolgája főügyész úr ... (Teie alandlik teener härra peajurist ...) (Rokonok 1995: 46)

Samuti asendatakse *én* 'mina' sõnadega *anya* 'ema', *anyuka* 'emakene', *apa* 'isa', *apuka* 'isakene', *nagymama* 'vanaema', *mama* 'mamma', *néni* 'tädi'. Verb on sellisel juhul 3. pöördes.

-No gyerekek, apuka vett egy házat ... (Noh, lapsesd, issi ostis maja ...) (Rokonok 1995: 130)

-Vegyétek el fiacskáim, a bácsi nagyon szereti a kis gyerekeket. (Võtke aga endale, onu armastab väga väikeseid lapsi) (Úri muri 1928: 176)

Seda tüüpi väljendusviis aga võib tunduda ka üleolevana, kõik sõltub sellest, milline on kõnetaja intonatsioon väljendamise hetkel (Guszkova 1981: 17).

Szervusztok gyerekek, itt a Berci bácsi! (Tere lapsukesed, onu Berci on siin!) (onu Beci tervitab kogu perekonda, mitte ainult lapsi) (Rokonok 1995: 43)

Te 'sina'

Tänapäeva keelekasutuses üritatakse personalpronoomenit *te* vältida. Selline püüdlus on tingitud sellest, et inimesed üritavad tunduda viisakamad ja väljendada suuremat viisakust ja lugupidamist. Üle-eelmise sajandi lõpus oli aga loomulik pöördumisviis sinasuhetes olnud inimeste vahel.

-Te, kérlek, a számítanpéldád meg van? (Sina, vabandust, kas matemaatika ülesanne on sul valmis?) (klasivennad räägivad omavahel) (Légy jó mindhalálig 1982: 221)

- Te, Juliska, szívem... (Sina, Juliska, kallis...) (Räägivad omavahel sõbrannad) (Rokonok 1995: 5)

-Te, aljas! te, leköplek! (Sina, alatu! sina, ma sülitän su peale!) (Muidu oma abikaasat teietav naine oma mehele raevus) (Úri muri 1995: 184)

Personaalpronoomenite asendamine substantiividega *úr* 'härra' ja *asszony* 'proua'

Substantiivid *úr* 'härra' ja *asszony* 'proua' mängisid suurt rolli teietamise tekkes. Kertészi arvates tekkisid nad ungari keelde saksa keele mõjudel, ning arenesid *kegyelmed*-i arvel, nii et 19. sajandi alguseks aadliseisusest keelekasutusest oli täiesti kadunud. Substantiivid *úr* 'härra' ja *asszony* 'proua' viisakal kõnetamisel hakkasid asendama *kegyelmed*-i. (1931: 106–108)

Nende substantiivide kasutamine on tänapäevani levinud viisakas keelekasutuses.

- *Nem, kérem János úr, nem...* (Ei, palun väga härra János, ei...) (Rokonok 1995: 127)
- *De jó hogy találkozunk, főügyész uram ...*(Kui hea et kohtusime, mu härra peajurist...)
(Rokonok 1995: 20)

Viisakuspronoomenid *maga* ja *ön*

Otseses kõnes saab ungari keeles nime või tiitlit üsna kergesti vältida, pronoomenitega on asi keerulisem. Esimeseks põhjuseks võiksime mainida seda, et ungari viisakuskeeles ei ole sellist ühtset teietamisel kasutatavat pronoomenit (mis vastab eesti keeles *teie* vormile), vaid valik tuleb teha kahe pronoomeni *maga* ja *ön* vahel. (Guszkova 1981: 43)

Maga 'Teie'

Detailselt ei suuda tänapäeva keeleteadus kindlaks teha, kuidas see pronoomen on kõnetamisvormiks arenenud. Viisakuspronoomeni *maga* kohta arvatakse, et ta on pärit ühendist *ő maga*. 17. sajandist pärit kirjamaterjalid näitavad, et sama moodi nagu *úr* ja *asszony*, oli ka *maga* seotud *kegyelmed*-iga. Algul esinesid nad vaheldumisi, kuid hiljem hakkas *maga* hoopis rõhutama *kegyelmed*-it. Ka Manó Kertész arvab, et *maga* on tekkinud ainult rõhutamiseks ja eraldus ühendist *maga kegyelmed*. *Kegyelmed*-i kadumise tõttu tulid vestluskeeles kasutusele konstruktsioonid *maga jöjjön* 'tulge Teie' (teietavas vormis), *maguk jöjjenek* 'tulge teie' (mitmuses), millega tegelikult lõpeb *magázás*-i 'teietamise' väljakujunemine ajaloolises perspektiivis. (Kertész 1931: 110)

- *Mit csinált maga, mikor ezt tanultuk?* (Mida tegite Teie, kui me seda õppisime?) (jutt käib kahe klassivenna vahel) (Légy jó mindhalálig 1982: 105)
- *Magánál minden ilyen biztos és átlátszó?* (Kas Teil kõik on nii kindel ja läbinähtav?)
(Rokonok 1995: 115)
- *Maga mióta juhász?* (Mis ajast Teie karjane olete?) (Sárárany 1994: 43)

- *Milyen nemeslelkű maga, Énók!* (Kui suure südamega Teie olete, Énók!) (Galamb papné 1928: 6)

Tänapäeval võetakse sellist kõnetamist juba solvavana. On ka erandeid, näiteks kui *maga* seisab koos kas nime, tiitli või ametinimetustega. (Paide 1995: 33)

Ön 'Teie'

Nagu eespool sai mainitud, ungari keeles on vaja enne kõnetamist mõelda, kas kasutada viisakuspronoomenit *maga* või *ön*. Kuigi sõnaraamatud ütlevad, et *ön* on *maga* sünonüüm, ikkagi on nende vahel (peen) stiilivahe. Ungari keele seletussõnaraamat ütleb, et *ön* on kasutuses tagasihoidlikus viisakas kõnes. Võrreldes *maga*-ga, pronoomen *ön* on lugupidavam ja viisakam variant. (2003: 1026)

Töö autori poolt läbivaadatud Móriczi raamatutes esineb väga väheseid juhtumeid, kus kasutatakse *ön*-i.

- *...mert ilyen kert aztán ritkaság az alföldi városkában, mint az önöké.* (... sest selline aed on haruldus siin tasandikul linnades, nagu Teil.) (Úri muri 1995: 36)

- *Ott is azt mondják, hogy önök tehetik ...* (Sealgi räägitakse, et Teie võite teha...) (Úri muri 1995: 37)

- *Kinél van ön alkalmazásban?* (Kelle juures Teie tööl olete?) (Rokonok 1995: 183)

Kahe viisakuspronoomeni *maga/ön*-i omavaheline vaheldumine

Seltskondlikus vestluses võib pronoomenite üksteisega vaheldumine näidata aktsepteeritud normist kõrvalekaldumist, mõnikord aga nende normide ja vestluskeele praktika rikkumist. Sellise keelilise käitumise põhjusi võib otsida vestlejate emotsionaalsetest tingimustest, meeleolumuutusest. (Paide 1995: 43)

Guszkova (1981: 11–26) arvates selline ootamatu pronoomenivahetus on tingitud kõneleja hetkelisest seisundist, emotsioonidest. Viisakuspronoomenite omavahelise

vaheldumisega väljendatakse suhtumusmuutusi vestluspartnerite vahel. Tänapäeva ungari kõnes tähendab pronoomeni vaheldus tavaliselt viisakuse vähenemist. Sama situatsiooni näeme ka Zs. Móriczi „Rokonok” romaanist äratoodud näites.

-*Kinél van ön alkalmazásban?* (Kelle juures Teie „ÖN“ tööl olete?)

A fiatalembert nem felelt. (Noormeest ei vastanud.)

- *Azonnal mondja meg, kinél van alkalmazásban ...* (Otsekohe ütlege, kelle juures töötate ...)

-*Hogy jön maga ahhoz, hogy a pályázatba belenézzen?* (Kuidas Teie „MAGA“ julgete vaadata taotlusi?) (Rokonok 1995: 182)

Teie/sina vaheldumine

Peale viisakuspronoomenite vaheldumist saab vestluskaaslaste vahelist suhtumist väljendada ka pöördumisviisi vahetusega. Nendeks võivad olla sinatamiselt teietamisele ja teietamiselt sinatamisele üleminekud. Sinatamiselt teietamisele ja teietamiselt sinatamisele üleminek sõltub samuti kõnetaja tunnete olukorrast ja meeolust. Zs. Móricz armastas sedaviisi väljendada oma tegelaskujude tundeid. Töö koostaja poolt läbivaadatud raamatute seast tuleb see esile kõige ilmekalt teoses *Galamb papné*.

Romaani *Galamb papné* peategelasteks on värske abiellupaar Énok ja Ica, kus mees on kirikuõpetaja ja naine on linnast tulnud noor aadlikuperekonnast neiu. Mees sinatab oma naist, aga naine kommete kohaselt teietab (st kasutab viisakuspronoomenit *maga* või *ön*) rääkides oma mehega. Meeolumuutusi naise käitumises võime märgata juba selle kahe pronoomeni omavahelisest vaheldumisest, kuid iga tüli käigus hakkab Ica oma meest sinatama, niimoodi väljendades oma emotsioone ja samas vihjates oma kõrgemast soost päritolule.

Énok: Az én babukám jó kis asszony, jó kis feleség...

Énok: (Minu nukuke on hea naisuke, hea abikaasake...)

Fel akart állni, hanem a felesége a nyakába csimpaszkodott.

(Ta tahtis püsti tõusta, kuid naine klammerdus ta kaela ümber)

Ica: Nem, nem! Nem mégy el!

(Ei, ei! Sa ei lähe kuhugi!)

A férfi eltökélten csókolta meg még egyszer az asszonyt s keményen megfogta a kezét...

(Mees suudles otsustavalt veel korra oma naist, ja võttis käest tugevasti kinni...)

Ica: Jaj! Sikoltott az asszony s hanyattvetette magát, mint a halott.

(Oi! Kisendas naine, ja viskus selili, nagu oleks surnud.)

Egy pillanatnyi habozás után elszántan indult meg, hogy kötelessége után menjen. Az asszony abban a pillanatban fenn ült.

(Hetkeviivituse järel suundus otsustavalt oma kohustusi täitma. Samal hetkel naine tõusis istukile.)

Ica: Menjen! –kiáltott gyűlölettel. –Menjen, de többet ne lássam. Esküszöm, hogy ha visszajön, nem leszek itt.

(Minge! kisas naine põlgusega. –Minge, kuid minge nii, et ma Teid enam ei näeks. Vannun, et kui tagasi olete, mind enam siin pole) (Galamb papné 1928: 34)

Teoses vahetab naistegelane 18 korda sinatamist ja teietamist oma mehega rääkides. Seevastu mees hakkab kõigest ühe korra oma naist teietama, kuid temagi vihast ajendatuna.

Teine ilmekas koht *teie/sina* vaheldumisele on raamatus Légy jó mindhalálig. Nimelt raamatu peategelane Miši käib ühe vanahärra juures ja loeb talle raamatust ette. Nendevahelises kõnes võimegi kohata olukorda, kus teietamine mitu korda vaheldub sinatamisega vanahärra poolt.

- *Megbántották?* (Kas solvati Teid?)

- *Nem kérem, csak én...* (Ei, palun väga...)

...

- *Hát a maga apja?... Mi a maga apja?* (Aga Teie isa?... Kes on Teie isa?)

- *Ács.* (Puusepp.)

...

- *Van házuk?*(Kas Teil maja on?)

- *Egy kicsike.* (Üks pisike)

...

- *És hány testvéred van? - kérdezte egyszerre tegezve .* (Mitu õde-venda sul on? – küsis vanahärra järsku sinatades.)

A kisfiú lángvörös lett, mert büszke volt rá, hogy az öregúr komolyan vette, mint egy felnőttest, s mindig magázta. (Seepeale poiss punastas, sest ta oli uhke selle üle, et vanahärra pidas temast lugu ja teietas)

...

- *Öten vagyunk fiúk.* (Meid on viis poissi)

- *Az szép!... Akkor a te apád nagy ember...* (Ilus, väga ilus!... Siis on sinu isa suur inimene...)

...

Végre megszólalt az öregúr: (Viimaks vanahärra ütles)

- *No, olvassa csak tovább.* (No lugege Te õige edasi) (Légy jó mindhalálig 1982: 79)

Verbi 3. pöörde kasutamine

Ungari keeles on võimalik kõnetada kahel süntaktiliselt erineval viisil. Esimesel juhul esineb kõnetamisvorm vokatiivina, teisel juhul alusena ehk subjektina.

Lausetes, kus pronoomenit ei ole, on süntaktiliselt tegemist teise võimalusega, kuid subjekt jääb ära. Sellist kõnetamisvariandi valitakse siis, kui ei taheta olla väga lugupidav ega olla väga ebaviisakas.

-... *mi járatban?* (... mis asjus?) (Úri muri 1995: 59)

- *Hát mi van a nagyapájával?* (Mis on „Teie” vanaisaga?) (Rokonok 1995: 58)

Tänapäeval verbi 3. isikus kõnetamist kogeme arsti juures olles või näiteks võime kohata seda tihti ka erinevate raadiojaamade diskorite kõnepruugis kui nad otse-eeetris kõnetavad kuulajaid.

4. Spetsiaalsed viisakusverbid: indikatiivi vorm *tetszik* 'meeldib' ja selle imperatiivi vorm *tessék* 'olge kena'

Tetszik - Meeldib

Ungari keele seletussõnaraamat ütleb: *tetszik: valaki izlésének, felfogásának megfelel, kellemes hatással van rá* (2003: 1341). (Kellegi maitsele sobiv, arusaamale vastav, mõjub talle hästi. Põhitähenduseks soovima, meeldima.)

Ungari keeles on olemas sellised verbid, mis koos teiste verbide infinitiividega esinevad kõnetamisvormidena. *Tetszik*-iga kõnetamisvormid esindasid ungari seltskondliku vestluse vanu traditsioone ja on juba üksnes selle tõttu huvitavad. Selle konstruktsiooniga väljendatakse lugupidamist vestluspartneri suhtes. Seepärast ei kasutata seda vormi enda kohta, vaid ainult kõnetatud isiku poole pöördumiseks. (Paide 1995: 50)

Kõnetaja kasutas selle variandi, kui ei teadnud millist kõnetamisviisi valida, või ei tahtnud kasutada personaalset tegumoodi.

- *Nem tetszik tudni ...* (Kas te ei tea ...) (Légy jó mindhalálig 1982: 66)

- *Mit tetszett álmodni?* (Mida Te unes nägite?) (Légy jó mindhalálig 1982: 81)

Tessék – Olge kena

Ungari keele seletussõnaraamat määratleb *tessék*-i tähendust järgnevalt: „*Udvarias felszólítás, biztatás, kérés kifejezésére, magázás helyett. Tegező viszonyban erélyes felszólítás kifejezésére*” (2003: 1337). (Viisakas üleskutse, julgustamine palve

väljendamiseks, teietamise asemel. Sinasuhte puhul jõuline üleskutse sellesama väljendamiseks).

Viisakusvorm *tessék* võib esineda koos erinevate väljenditega nagu näiteks *szíves lenni*, millega koos näib ta kujutletud viisakusena, peenutsemisena (Paide 1995:56). Kui võrrelda vaadeldud romaanides kahe vormi esinemissagedust siis saame tulemuseks, et *tessék* 'olge kena' vorm esineb sagedamini.

-...*tessék nézni, ez is itt lent!* (...vaadake seda, ka see siin all!) (Légy jó mindhalálig lk 199)

-*Tessék csak egyszer eljönni egy felvidéki városba* (Olge kena ja tulge kord ka mäestikku linna) (Úri muri 36)

Kokkuvõtte

Käesoleva töö eesmärgiks oli selgitada välja ungari proosakirjaniku Zsigmond Móriczi viisakuskeelee kasutus, pöördumisviiside ja teretamis- ehk tervitamisviiside võimalusi. Seeläbi saada pilt 19.–20. sajandi vahetusel kasutuses olnud viisaka kõne väljendumisviisidest, ja võimalustest ungari keeles, samuti selgitada välja, millest on juhitud ungari inimesed kõnetamisvormide valikul. Ungari viisakuskeelee uurimisega on aegade jooksul tegelenud mitmed keeleteadlased. Käesoleva töö esimene pool koosneb lühikesest ülevaatest selles vadvonnas tehtud töödest. Töö teine osa fokuseerib praktilisele poolele, mis annab vastuseid püstitatud küsimustele.

Kõnetamisvormide tähendused on aegade jooksul muutunud väga palju, kuid mitte ühtlaselt. On mõned vormid, mis on teinud läbi suuremaid muutusi ja on vormid, mis on läbinud väiksemaid. Muutused võisid toimuda ka nii, et tekkisid paralleelsed vormid. Hiljem võis tekkida selline olukord, kus üks tõrjus teise välja, aga samas nad võisid ka edaspidi koos eksisteerida. Muutused olid väga tihti tingitud ka muutumishetke ajastust. Näiteks ruttu tekkisid ja sama kiiresti kadusid sotsialismi ajastul tekkinud viisakusväljendid nagu *elvtárs*, *kartárs*, *szaktárs* 'seltsimees'.

Samas muutus ka sinatamise ja teietamise vahekord. Varasemal ajal oli kombeks rohkem sinatada. Alles 18.–19. sajandil hakkas levima *magázás* 'teietamine' ning palju ei läinud aega, kui tekkisid paralleelvormid *ön/maga*. Süsteem muutus järjest keerulisemaks, valikud raskemaks.

Võrreldes nende kahe pronoomeni esinemissagedust romaanies näeme, et *maga* esines tihedamini kui *ön* vaatamata tegevuse toimumispaigale. Paistab, et 19. sajandi lõpus oli *maga* kasutamine täiesti loomulik ja ei omanud mingeid tagamõtteid, teietati rohkem. Seda tõestavad ka näited, kus isegi klassivennad omavahel olid teie suhetes.

Kuna Móriczi raamatutes *ön*-i kasutus ei ole sage, võib arvata, et kuigi *ön* oli kasutusele võetud 19. sajandi keskpaigal, tema laiem kasutus algas alles 20. sajandi alguskümnenditest. Sinatamine sel ajastul tundus familiaarne ja sellega võidi rõhutada

üleolevust ja väljendada staatusevahet. Móricz meelsasti rõhutas samu asju ka sina-teie vaheldamisega ühe kõne raames.

Valitsev eliit ja keskklass olid need, kes moodustasid Ungari riigi härrasmaailma. Kuid nende ja ühiskonna 90% hõlmavat *kende* (madalas seisuses inimene) vahel oli tohutu kuristik. Oma aja hinnatuim kriitik ja ajaloolane Szekfű Gyula märkis 1930. a et: „Ei ühiskondlik kihistumine ega ka mõttelaad pole muutunud ja on sama, nagu me oleme sellega harjunud juba sajandi algul. Keskklassi intelligents, kui ta tahtis väljendada oma mööduvaid soove, pöördus endast madalamates klassides olnud inimeste poole formaalse kõnega ning ei tugevdanud sellega sugugi tööstustöölises ja talupoegades rahvusliku identiteeti. Ühiskond elas oma kihtideks lagunenu elu ning ignoreeris igasugust demokraatliku arengut”. (Szekfű 1938: 9–13)

Ungari ühiskonda *urak*-iks ehk 'härrasteks' ja *nem urak*-iks, ehk 'mittehärrasteks' jaotav ning *urak*-itki ehk 'härrasid' omakorda väike ja suurhärrasteks jaotav hierarhia peegeldus ka aunimetuste ning positsioonides edasieksisteerimises, välismaalastele vastuvõtmatust, ning keeruliseks tunduvast pöördumis- ja teretamisviisides.

Romaanides esinenud pöördumisi analüüsid näeme, et nende kasutus tekitab palju peavalu kõnelejatele. Näeme, et pöördumiste valikul arvestatakse mitme olukorrateguriga. Pidi otsustama kas isikut, kellega tegemist on, tuleks kutsuda *tekintetes* 'aupaistlik', *nagyságos* 'suursugune', *méltóságos* 'auväärne', *kegyelmes* 'armuline' härraks või prouaks. Kui inimene kuulus kõrgeadlikku seisu, siis pidi tähele panema, kas ta oli lihtsalt krahv või hoopis parun, seejuures kas armuline või auväärne krahv, ja kas härra parun, või hoopis auväärne härra parun.

Raskusi tekitab hierarhilisuse säilimine, ning see oli niivõrd kohane, et viiteid sellele leiame ka perekonnasiseselt. Seda tõestavad näited, kus mees pöördub naise poole sinatades, aga naine mehe poole teietades.

Pöördumisi esines päris- ja üldnimedega. Sugulastevahelistes pöördumistes pärisnimedega enamikel juhtudel nimi oli seotud ka sugulusastet märkivate tiitlitega (Béla+onu, Énók +vaader). Laps-vanem suhetes oli täheldatud assümeetrilisust, nimlet

kõikidel juhtudel laps teietas oma vanemaid. Sagedaseimaks laste pöördumiseks vanemate poole olid *Édesanyám/Édesapám* (kallis ema /isa), ning *mama, anyám* 'ema', *anyuka* 'emake'. Tänapäeva ungari keeles on *mama* nihkunud pigem vanaema nimetuseks, mida ei ole täheldatud veel Móriczi raamatutes. Seega võime öelda, et *mama* vanaema üldnimena kujunes välja 20. sajandi teisel poolel.

Levinud olid ametijärgsed pöördumised (härra peajurist, härra kirikuõpetaja).

Teretamistegagi ei olnud palju kergem hakkama saada. Palju vaeva, et leida õige – seda näeme Móriczi raamatutes. *Jó napot*-iga 'tere päevast' ja *Jó napot kívánok*-iga 'tere päevast soovin' teretasid üldjuhul üksteist ainult töölisel ning väikekodanlased. Linnas elavad härrad teretasid mittehärrasid järgmiselt: *Dicsértessék* 'Kiidetud olgu', maal aga kasutasid *Adjon Isten* 'Andku Jumal' teretamisviisi.

Samas klassis olevad, ja omavahel sinatavad linna-härrad teretasid üks-teist sõnaga *Szervus* või *Szerbusz* 'Servus'.

Enamikul raamatutes esinenud juhtudel sõnalise tervitamise juurde kuulus ka "füüsiline" tervitamine: mees-mehe vahel kätlemine, mehe-naise vahel käesuudlus ja naine-naise vahel põsemusi. Žestide lisamisega teretamisel võidi rõhutada viisakust ja lähedasi suhteid. Samuti toimus teretamine žestidega, kui omavahel tuttavad inimesed olid füüsiliselt liiga kaugel, et oleks saanud sõnaliselt tervitada.

Kui kõnelejad ei olnud pärit samast ühiskonnaklassist või vanusevahe oli liiga suur, siis noorem, või kes kuulus madalamasse klassi lisas *servus*-ile *kérlek* 'palun', *kérlek alássan* 'palun alandlikult' või *tiszteletem* 'minu austus'.

Mittehärrad pöördudes härraste poole tihti lisasid tiitlinimetuste ette *alázatos szolgája* 'teie alandlik teener' või *alázatos tiszteletem* 'mu alandlik austus'.

Kui käesuudlus otseses mõttes oli kombeks ainult meeste ja naiste vahel, siis *kezécsókolom* 'suudlen Teie kätt' väljendina esines romaanides ka mees-mehe ja naine-naise vahel, kuid analüüsi põhjal võib väita, et samasooliste vahel esines ta neil juhtudel, kui teretaja on teretattavast noorem, madalama staatusega ja nendevaheline

suhe kindlasti teietav, või mõnikor väljendatü sellega ka distantshoidmist. Täna seks on see teretamisviis ungari keelest praktiliselt täiesti kadunud (Dömötör 2005: 307).

Kokkuvõtlikult võiks öelda, et 20. sajandi alugus kujuneb väga keerulisek pöördumisviiside ja viisakusväljendite valikus. Tekkivad erinevad vormid, mis oleksid määratud aitama kõnetada isikut tema staatusele kõige sobivamalt. Kuid aitamise asemel, ajavad rohkem segadusse. Kolmekümnendatel aastatel üritati loobuda keerukatest teretamis-, pöördumisviisidest ning kasutusele võtta demokraatlikumad, kuid see ei läinud läbi veel pikka aega.

Käesolev magistrütöö käsitleb ainult üht osa ungari viisakusväljenditest. Edaspidist , süvendatud uurimist vajaksid kõik põgusalt puudutatud valdkonnad.

ÖSSZEFOGLALÁS

Jelen magiszteri munka célja volt fényt deríteni Móricz Zsigmond műveinek udvarias nyelvhasználatára, a megszólítási és köszönési formaira. Ezáltal képet szerezni a 19.–20. századfordulón használt udvarias nyelv formairól, lehetőségeiről, kiderítve milyen tényezők befolyásolták a beszélőt az udvariassági formák kiválasztásakor.

Az idők folyamán sokat foglalkoztak a magyar udvariassági nyelv kutatásával. Ezen munka első fele rövid összefoglalást ad eme nyelvészek munkáiról. A munka második része a gyakorlati részre öszpontosít, amiben a szerző megpróbál válszokat kapni a feltett kérdéseire.

A megszólítási formák alakjai az idők során sokat változtak, de nem egyformán. Vannak olyan alakok, amelyek nagy változásokon estek át, és vannak alakok, amelyek alig változtak.

A változások végbemehettek úgy, hogy kialakultak párhuzamos alakok a már meglévők mellé, majd később vagy együtt, párhuzamosan léteztek tovább, vagy az egyik kiszorította a másikat. Az alakok átalakulása gyakran függhetett az adott pillanat szociális irányzatától. Például pillanatok alatt keletkeztek a szovjet hatalom ideje alatt az ilyen formák, mint: elvtárs, kartárs, szaktárs, de a rendszerváltás után ezek lassacskán eltűntek. Természetesen itt nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy ezek a formák nem a semmiből keletkeztek, hanem fordítások.

Ugyanilyen módon változott a tegeződés és magázódás viszonya. A korai időszakban a magázódás volt jellemző Magyarországon, de a 18.–19. században kezdett elterjedni a tegeződés. A magázódással függ össze az előző bekezdésben említett párhuzamos formák egyike, amikor a *maga* névmás mellé a mesterségesen képzett *ön* kerül. Összehasonlítva a két névmás előfordulási gyakoriságát a regényekben láthatjuk, hogy a *maga* sokkal gyarabban van jelen mint az *ön*. Úgy tűnik, hogy a 19. század végén a *maga* használata teljesen természetes és nem vonz maga után semmiféle kétértelműséget, egyszerűen többet magázódnak. Ezt bizonyítják azon példák is, ahol még az egykorú osztálytársak is magázódhattak. Mivel Móricz műveiben az *ön*

előfordulása viszonylag ritka, ezért feltételezhető, hogy a használatba már a 19. század végén bekerül, de a népszerűvé csak a 20. század első évtizedeiben válik. A tegeződés ebben a korszakban familiárisnak számít, fejtebbvalóságot, rangkülömbiséget fejezhet ki. Ezen jelenségeket Móricz szívesen nyomatékosította a tegeződés-magázódás egy beszélgetésen belüli váltakoztatásával is.

Az uralkodó elit és középosztály, tehát nagyjából az érettségizettek alkották az úriemberek világát. Közöttük és a társadalom több mint 90%-át kitevő *kend*-ek között hatalmas szakadék tátongott. A kor legelismertebb történésze Szekfü Gyula állapította meg az 1930-as évek közepén, hogy „... sem a társadalmi tagozódás, sem a társadalmi gondolkodás nem igen változtak, s minden maradt e téren úgy, mint azt már a harmadik nemzedék idején megszokták az emberek. Középosztálybeli intelligenciánk legfeljebb ha múltó kívánságokkal vagy formalisztikus beszédekben közeledett az alatta álló néposztályokhoz, és se a parasztság, sem az ipari munkásság nemzeti öntudatosítása demokrácia útján nem haladt előre lényegesebben. A társadalom tovább élte csoportokra bomlott életét, s borzongva minden demokratikus fejlődéstől ösztönösen elzárkózott”. (Szekfü 1936: 408–409) Ezt a társadalmat urakra és nem urakra, s az urakat is kisebb és nagyobb urakra osztó mentalitás tükrözödött a címek és rangok szigorú hierarchiájának továbbélésében, s a külföldiek számára teljesen felfoghatatlan magyar érintkezési és köszönési formák bonyolultságában.

A regények megszólítási formáit vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a használatuk nagy fejtörést okozott a beszélő számára. Megszólítási formák kiválasztásakor a beszélőnek sok faktórral kellett számolnia. El kellett dönteni, hogy az illetőt *tekintetes*, *nagyságos*, *méltóságos* vagy *kegyelmes* úrnak, illetve asszonynak szólítjuk-e, s ha főnemes volt, akkor azt is, hogy egyszerűen csak gróf vagy báró, illetve *kegyelmes* vagy *méltóságos* gróf, illetve báró úrnak.

A választást ugyancsak nehezítette a hierarhizmus hosszú fennmaradása. Ez annyira nyilvánvaló volt, hogy még családon belül is láthatunk rá példát. A regényekben általános kép, amikor a férj tegezi a feleségét, a feleség viszont magázza a férjt.

Megszólítási formák közül említésre méltó a tulajdon- és köznéveni megszólítás. Rokonok közötti tulajdonnévi megszólításhoz gyakran tartozott a rokonsági szintet jelző rang (*Béla+ bátyám, Énók+komám*). Gyermek-szülő kapcsolatok minden esetben asszimmetrikusak, azaz a gyermek minden esetben magázza a szülőt. Leggyakoribb megszólítás gyermek részéről a szülő felé *Édesanyám/Édesapám, mama, anyám, anyuka*. A mai magyar nyelvben a *mama* inkább a nagymama jelzőeként szerepel, de ezzel még nem találkozhatunk Móricz műveiben. Ez azt jelenti, hogy a *mama* nagymama jelentésben köznévként a 20. század második felében jelenik meg. Gyakori volt a szakma utáni megszólítás (*főügyész úr, tiszteletes úr*).

A köszönési formák megválasztásával sem volt egyszerűbb a dolog. *Jó napot*-tal vagy *Jó napot kívánok*-kal jobb esetben csak a kispolgárok és munkások köszöntek egymásnak, illetve az urak a nem uraknak, *Dicsértessék*-kel vagy *Adj'isten*-nel pedig a falusiak. Az egymással egyenrangú és tegeződő urak többnyire úgy üdvözölték egymást, hogy *Szervusz* vagy *Szerbusz*, s ha nem voltak egyenrangúak, vagy nagy korkülönbség választotta el őket, akkor az alacsonyabb rangú, illetve a fiatalabb hozzátette: *Kérlek, Kérlek alásan* vagy *Tiszteletem*. A regényekben legtöbbször előfordult szóbeli köszönéshez egyenrangúak között tartozott valamilyen "fizikai" üdvözlés, gesztus is: férfi-férfi között kézfogás, férfi-nő között kézcsók és nő-nő között puszi az arcra. Gesztusokkal próbálták kifejezni a közvetlen kapcsolatot a két fél között, ugyanakkor gesztust használtak akkor is, ha a köszönőfelek fizikailag távol voltak egymástól (kalapemelés, ha a köszönőfelek az utca 2 külön oldalán haladtak és a szóbeli köszönést nem biztos hogy hallják). Ugyiszintén gesztusokkal nyomatékosították az udvariasságot.

A nem urak az urakhoz a rang megjelölése előtt gyakran az *alázatos szolgája* vagy *alázatos tiszteletem* megszólítással fordultak.

Amíg a *kezécsókolom* mint gesztus férfi és nő között volt elfogadott, *kezécsókolom* mint kifejezés a regényekben nagyobb teret ölelt fel. Találunk rá példát az azonos neműek közötti köszönéseket vizsgálva is. Férfi-férfi és nő-nő között ez akkor volt észlelhető, ha a köszönő fiatalabb, alacsonyabb rangú a köszöntöttől és a kettejük

közötti viszony magázó. Néhány esetben kifejezett távolságtartást is, a cselédek a házuait *Kezicsókolom*-mal üvözték.

A mai magyar nyelvből ez a köszönési forma teljesen eltűnt (Dömötör 2005: 307).

Összefoglalásként elmondhatjuk, hogy a 20. század eleje eléggé bonyolult mind a magázódás, mind pedig a megszólítás terén. Sok a párhuzamosan használt forma, ami nem hogy segíti, de inkább zavarba ejti, hátráltatja a használót.

A 30-as években többen javasolták az efféle bonyolult érintkezési szerkezetek felváltását egyszerűbbekre, viszont ez még hosszú ideig nem nyert népszerűséget.

Ezen magiszteri munka az udvarias beszéd kifejezésének csak egy részét vizsgálja. Biznyára mélyebb vizsgálatra szorulnának az érintett témák

LÜHENDID

NyKK - Nyelvművelő kézikönyv

Mny - Magyar nyelvőr

ÉKSz - Értelmező kéziszótár

MTA- Magyar Tudományos Akademia

TESZ - Történeti-Etimológiai szótár

Mny - Magyar nyelv

KIRJANDUS

A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1967–1976, I–III. Főszerkesztő Benkő Lóránd Budapest. Akadémiai kiadó.

Angelusz, Róbert, Róbert Tardos 1995. Megszólítások egy átalakuló világban. Jel-Kép 3/4: 39–52.

Ausmees, Kirli 2000. Viisakusnähtused ungari keeles. Võrdlus eesti ja soome keelega. Bakalaureusetöö. Käsikiri Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituudi soome-ugri osakonnas.

Balázs, Géza 1994. Normaváltás napjaink megszólításformáiban. (Az elvtárs/úr kapcsán). In: Szerk. Kemény, Gábor, Tamás Kardos: A nyelvi norma érvényesülése napjaink nyelvhasználatában. *Linguistica. Series A. Studia et dissertationes.* 16. Budapest. MTA=Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete 75–78.

Balázs, Géza 1993. Kapcsolatra utaló (fatikus) elemek a magyar nyelvben. –Nyelvtudományi Értekezések. 137. Akadémiai Kiadó Intézete. 75–78.

Bates, Elisabeth, Laura Benigni 1975. Rules of Address in Italy: A Sociological Survey. *Language in Society* 271–288.

Beregszászi Anik, Cserniczkó István 1998. A megszólítás változatai az Ungvári Állami Egyetem magyar szakos hallgatói körében. In: SÁNDOR KLÁRA (szerk.): *Nyelvi változó - nyelvi változás.* JGYF Kiadó. Szeged. 171-178.

Braun, Frederike 1988. Terms of Address. Problems of patterns and usages in various languages and cultures. Mouton de Gruyter. Berlin.

Brown, Roger, Margarite Ford 1961. Address in American English. In: *Journal of Abnormal and Social Psychology* 375–385.

Brown, Roger, Gilman, Albert 1975. A hatalom és a szolidaritás névmásai. In: Pap Mária, Szépe György (szerk.): *Társadalom és nyelv. Szociolingvisztikai írások.* Gondolat Kiadó. Budapest. 359-388.

Buda, Béla 1979. A közvetlen emberi kommunikáció szabályszerűségei. Tömegkommunikációs Kutatóközpont. Budapest.

- Deme, László, László Grétsy, Imre Wacha* 1987/1999². Nyelvi illemtan. Ifjúsági Lap- és Könyvkiadó, Szemimpex Kiadó. Budapest.
- Domonkosi, Ágnes* 2002. Megszólítások és beszédpartnerre utaló elemek nyelvhasználatunkban. – A Debreceni Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 79 sz. Debrecen. 248 lap. Szerkesztő: Jakab László
- Dóra, Zoltán* 1999. Mi van a szótáradban? (Kisiskolások köszönési és megszólítási formái). Magyar tanítás 1: 21–30.
- Dömötör, Adrienn* 2005. Tegezés/nemtegezés, köszönés, megszólítás a családban. – Magyar nyelvőr 299–318.
- Erelt, Mati* 1990: Kõneleja ja kuulaja kaudse väljendamise võimalusi eesti keeles. – Keel ja Kirjandus nr 1, 35–39.
- Fox, James, J* 1969. The pronouns of address in Spanish. Actes du Xe congres international des linguistes. Bucarest. 685–693.
- Friedrich, Paul* 1972. Social context and semantic feature: The Russian pronominal usage. In: Gumperz, J, J, D. Hymes (eds.): Directions in Sociolinguistics. Holt, Rinehart and Winston. New York. 270–300.
- Fülei–Szántó, Endre* 1994. A verbális érintés. Linguistica. Series C, Relationes 7. MTA Nyelvtudományi Intézet. Budapest.
- Guszkova, Antonyina* 1981. A társadalmi kapcsolatteremtés eszközei a mai magyar nyelvben. – Nyelvtudományi Értekezések. 106. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Guszkova, Antonyina* 1978. A tegezés és a tegeződés a mai magyar nyelvben. – Magyar nyelv 303–316.
- Kertész, Manó* 1931, 1996². Szálllok az Úrnak. Az udvarias magyar beszéd története. KuK Könyvkiadó. Budapest.
- Keevallik, Leelo* 1998. Sinatamisest ja teietamisest koolilaste arvamuste põhjal. – Keel ja Kirjandus nr 8, lk 541 –553
- Kiss, Jenő* 1995. Nyelvhasználat és társadalom. Szociolingvisztikai alapfogalmak. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Kontra, Miklós* 1990. Fejezetek a South Bend-i magyar nyelvhasználatból. Linguistica. Series A. Studia et dissertationes 5. MTA Nyelvtudományi Intézete. Budapest.
- Köves, Julianna, J* 2001. Illik tudni. KuK kiado. Budapest.

- Lambert & Tucker* 1976. Tu, Vous, Usted: A Social–Psychological Study of Address Patterns. Newbury House. Rowley.
- Magyar értelmező kéziszótár.* 2003. Főszerk. Pusztai Ferenc. Akadémiai Kiadó Rt. Budapest
- Móricz, Zsigmond* 1928. Galamb papné. Magyar irodalom és könyvnyomda kiadása. Budapest.
- Móricz, Zsigmond* 1995. Rokonok. Kinizsi Nyomda. Budapest.
- Móricz, Zsigmond* 1982. Légy jó mindhalálig. Móra Ferenc Ifjúsági Könyvkiadó. Budapest.
- Móricz, Zsigmond* 1994. Sárarany. Elektra Kiadóház. Budapest
- Móricz, Zsigmond* 1995. Úri muri. Cicero. Budapest
- Nad, Gabriella* 2003. Viisakuskoodid eestlaste, ungarlaste ja taga-karpaatialaste kõnepruugis. Käsikiri Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituudi soome-ugri osakonnas.
- Nakimovski, A, D* 1976. Social distribution of forms of address in contemporary Russian. *International Review of Slavic Linguistics* 79–118.
- Paide, Tiia* 1995. Viisakussuhte väljendamise vorme ungari keeles. Bakalaureusetöö. Käsikiri Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituudi soome-ugri osakonnas.
- Ponori, Thewrewk Emi* 1897. Az udvariasság nyelve. – *Magyar Nyelvőr* 9–15. 101–108.
- Pusztai Ferenc* 1967. Tegezés és magázás a XVIII. század első felében. *Magyar Nyelv* 297-307.
- Raffai, Éva* 1998. A megszólítás változatai Szabadkán és Szegeden. In: Sándor, Klára (szerk.): Reményi, Andrea, Ágnes 1994. Influences and Values: A Sociolinguistic Study in the Hungarian System of Address. *Studies in Applied Linguistics* 85–109.
- Reményi, Andrea, Ágnes* 2000. Nyelvhasználat és hierarchia: munkahelyi csoportok megszólítási rendszerének diádikus elemzése. *Szociológiai Szemle* 3. 41–59.
- Sadienemi, Matti* 1968. Teitittelyn taustaa. *Virittäjä* nr 6. 224–226
- Sinor Dénes* 1974. A magyar nyelv udvariassági formái a két világháború közötti időben. *Nyelvtudományi Értekezések..* 83. 545-552
- Zolnai, Gyula* 1897. Ön, maga, kegyed. – *Magyar Nyelvőr* 163–165.

Yule, Georg 1996. *Pragmatics*. *Introductions to Language Study*. Oxford.